

СМИСЛ І ЗНАЧЕННЯ*

Георгій ШЕДРОВИЦЬКИЙ

Copyright © 1974; 1995; 2016

УДК 165.5 : 167/168

Georgiy Shchedrovitsky
SENSE AND MEANING

І. ВСТУП ДО ПРОБЛЕМИ: ЛІНГВІСТИЧНИЙ І СЕМІОТИЧНИЙ ПІДХОДИ У СЕМАНТИЦІ

1. Спеціальний методологічний аналіз розвинених природничих наук показує, що робота в них характеризується постійною увагою та інтересом не тільки до *об'єкта вивчення*, а й до тих *засобів аналізу*, які дають змогу “схопити” цей об'єкт і відтворити його у знанні [29; 57, с. 577–588; 32, с. 157–165; 57, с. 155–196]. Через це думка дослідника поляризується і немов би фокусується у двох різних “точках” – на *об'єкті*, фіксованому в знанні, і на *понятті*, яке задає *схему знань* і реалізується в ній.

В абстрактному плані ця теза приймається як достатньо очевидна. І так само не викликає особливих утруднень суто теоретичне розрізнення і зіставлення об'єкта вивчення й засобів аналізу. Але в реальній практиці роботи дослідник завжди має справу не з об'єктами вивчення як такими і не із засобами їх аналізу в чистому вигляді, а з *конкретними знаннями*, що фіксують той чи інший *об'єктивний зміст*, і в знанні ці два аспекти – аспект об'єкта та аспект засобів – не просто найтіснішим чином пов'язані між собою, а можна навіть сказати – *склеєні*, існують як щось одне, і розмежувати їх як у питаннях, так і у відповідях дуже важко, а без спеціальної техніки аналізу просто неможливо. Тому в розвинених природничих науках протиставлення об'єктів вивчення і засобів аналізу може існувати та справді існує тільки завдяки складній *ієрархізованій організації цих наук* [32, с. 157–170, 172–179, 187–195; 35; 68; 37, с. 211–227; 57, с. 197–227; 23, с. 116–189] і спеціальній *логічній культурі* самих дослідників.

2. Склеєність і нероздільність цих двох аспектів – об'єкта і засобів, – що характеризує

знання, виразно виявляється і в мовознавстві. Коли, наприклад, ми запитуємо, що являє собою лексична система тієї чи іншої мови, які лексичні значення однієї або іншої групи слів і як ці значення відносяться до смислу цих же слів у тексті, то це завжди питання не тільки щодо об'єкта – який він є, але водночас і питання з нагоди використовуваних нами засобів-понять – що вони являють собою і чи можуть вони вживатися в аналізі та описі *цих* об'єктів. Слушно сказати, що в кожному з подібних питань міститься сутнісно два різні запитання: одне відноситься до *цієї* лексичної системи, а інше – до *поняття* про лексичну систему, одне – до значення *цього* слова, а інше – до *понять* “значення” і “смысл”, тому що в мовознавчому дослідженні саме загальні поняття-образи *значення, смислу, лексичної системи* і тому подібне є тими засобами, які дають нам змогу одержувати конкретні лінгвістичні знання.

Але ця подвійність усякого подібного питання і потрібних на нього відповідей зовсім не завжди усвідомлюється і враховується. Більше того, на практиці дуже часто виходить, що у своєму прагненні “якнайскоріше” пізнати та описати об'єкт ми відсовуємо на другий план чи зовсім не беремо до уваги все, що стосується наших власних засобів. Прагнучи отримати відповіді на питання про будову лексичної системи вибраної нами мови чи про лексичне значення певного слова, ми мало розмірковуємо над тим, звідки взяли самі поняття “лексична система”, “значення” і “лексичне значення”, який їх *зміст* і неодмінна *категорійна форма*, забуваючи, що саме ці моменти зумовили наші запитання відносно досліджуваних об'єктів і характер можливих на них відповідей. У результаті ми дуже часто адресуємо наші питання безпосередньо до об'єктів, тоді як їх потрібно було б спочатку

спрямувати на наші засоби, на використовувани нами поняття і лише після цього звернутися до випробувань самих об'єктів.

3. Інша типова помилка, зумовлена тією ж самою наївно онтологічною орієнтацією, полягає в тому, що навіть свої звернення до засобів, до чистих *понятійних конструкцій*, коли таке трапляється, ми часто усвідомлюємо і трактуємо як *емпіричне вивчення* об'єкта.

Досить характерним у цьому плані є докір Л. Вайсгербера, кинутий на адресу традиційної семантики: вона, на його думку, вивчала зміни значень окремих слів, але не досліджувала значення як такого [Weisgerber, 69, с. 18–19]. Саме по собі це – незаперечна думка, і воно примушує задуматися, але висновки з нього повинні бути, на наш погляд, значно більш радикальними, ніж ті, які зробив Л. Вайсгербер (принаймні в методологічному плані): якщо ми в певній ситуації “вивчаємо” зміни значень окремих слів, то *не можемо* “вивчати” значення взагалі, значення як таке; останнє постає у цій ситуації як загальний *шаблон*, як засіб, який потрібен нам, щоб одноманітним способом організувати дослідження значень окремих слів (і саме у цій функції має усвідомлюватися і привласнюватися дослідником).

Якщо ж ставити питання про походження подібних “загальних шаблонів” і засобів дослідження, то доведеться сказати, що найчастіше вони виникають як *методологічні схеми* чи *методологічні поняття*, створювані нами у зовсім іншому нашаруванні *мисленнєвої роботи* і за іншими логічними нормами, аніж ті, які характерні для опису конкретних значень.

У низці робіт ми обговорювали, використовуючи різноманітний матеріал, різні аспекти відношення між “знанням” і “методологічною схемою”, яка перетворювалася на “поняття-засіб”: в уже названій вище роботі [29; 57, с. 577–589] було показано, як ситуація парадоксу, тобто суперечності між двома знаннями про один і той же об'єкт, примушує дослідника звертатися до понять, на основі яких були одержані ці знання, і трансформувати їх так, щоб зняти і подолати зафіксовану парадоксальність; у роботі [37; 57, с. 197–227] ми розглядали, з одного боку, умови утворення

власне *методичних положень та інженерних засобів* (див.: також [Розін, 25, с. 78–92]), а з другого – умови і механізми інженерного і природничо-наукового об'єктивування цих засобів (у багатьох випадках пов'язане також із “уприродненням” чи “натуралізацією” відповідних предметів думки); нарешті, у роботі [42] були проаналізовані зв'язки *методичних засобів з науковими та історичними знаннями* у системі кооперації методологічної роботи¹.

4. Таке різке і безкомпромісне протиставлення знань, завжди віднесених до тих чи інших об'єктів (конкретно-емпіричних чи ідеальних), і засобів дослідження, зокрема методологічних схем, які організують нашу дослідницьку діяльність, але не мають безпосереднього зв'язку з об'єктами вивчення, закономірно приводить до питання: з допомогою яких мисленнєвих процедур отримуються або виробляються ці засоби, методологічні схеми і приналежні до них методологічні знання, наприклад у мовознавстві, і яким чином забезпечується їх пізнавальна потужність та ефективність.

Якщо залишатися у рамках вказаних вище ситуацій *предметної дослідницької діяльності* (пор. [32, с. 163, 165–170; 23, с. 116–173]), то відповідь може бути тільки одна: всі ці схеми конструюються в мовознавстві відповідно до їхніх *функцій бути засобами отримання знань* про конкретні речово-мовні явища. Отже, не можна говорити, що методологічні схеми, а далі поняття, скажімо “смысл” і “значення”, не пов'язані з емпіричним матеріалом, що характеризує окремі смисли і значення; таке твердження було б невірним. Але так само не можна стверджувати, що поняття “смысл” і “значення”, постаючи у цій ситуації у ролі засобів, які дозволяють знаходити конкретні знання про окремі смисли і значення, отримуються шляхом абстрагування чи узагальнення чогось укладеного в емпіричному матеріалі, що їх характеризує. Зв'язок схем і понять “смысл” і “значення” із цим матеріалом є *телеологічним*, він подібний до того зв'язку з матеріалом, який наявний у всіх знаряддях: колесо є круглим *не тому*, що воно виражає властивість, абстраговану у який-небудь предмет, а *для того*, щоб воно могло котитися дорогою. І точно таким же чином

¹ Вже після того, як ця стаття була написана, ми познайомилися з дуже цікавою і тонкою роботою Б.С. Диніна, у якій демонструється специфічно методологічна і конструктивна природа галілеєвського закону інерції і показується, що первинно за своїм походження цей закон не міг мати ніяких емпіричних референцій [Динін, 10, с. 45–53].

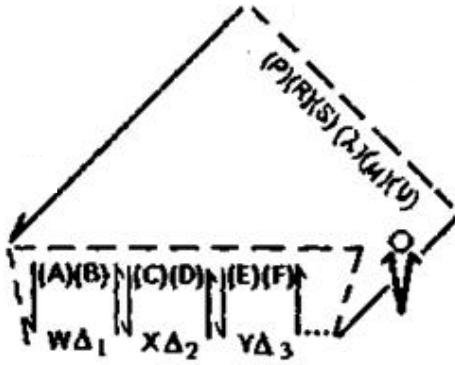

Рис. 1.

Співвідношення між методологічними схемами, знаннями та емпіричним матеріалом як носієм окремих значень

детермінуються властивості всіх інженерних конструкцій; питання “чому” є для них вторинним, а головними і визначальними – “навіщо” і “для чого”. Саме у цьому плані ми можемо говорити, що методологічні поняття “смысл” і “значення” є *конструктами*, що вони нами конструюються відповідно до їх функції у пізнавальній діяльності.

В наочній формі це відношення між методологічними схемами, знаннями та емпіричним матеріалом, що характеризує життя окремих значень, подано на схемі (рис. 1). Найважливішим тут є те, що знання про конкретні смисли або значення визначаються не тільки і не стільки емпіричним матеріалом лінгвістики, скільки методологічними схемами аналізу цього матеріалу: коректно сказати, що ці схеми-засоби (а далі поняття) “смысл” і

“значення” керують утворенням знань про конкретні смисли і значення.

5. Іншим не менше важливим моментом є й те, що вивчення та опис конкретних смислів і значень на базі і з допомогою методологічних схем (а потім понять) “смысл” і “значення” саме собою не робить і не може зробити яких-небудь внесків у розвиток і вдосконалення самих цих схем і понять. Єдине, чого ми тут можемо домогтися, це спростування використовуваних нами схем і понять, якщо значна частина наших конкретних описів виявиться незадовільною і якщо до того ж ми самі будемо настільки прозорливими, що побачимо за цим незадовільністю уживаних засобів (пор. [29, с. 582–589])².

Саме у цій (і саме таким чином досягнутій) ситуації повною мірою діє *принцип фальсифікації* К. Поппера (див.: [Popper, 65], а також [61; Лакатос, 15]). Але нам зараз важливий інший поворот, інше, мало не зворотне вживання цього принципу: що б ми не робили в аналізі конкретних смислів і значень (повторюємо, саме у такій спрощеній ситуації), це зовсім нічого не додасть до наших понять “смысл” і “значення”.

6. Все вищесказане у жодному разі не треба розуміти так, що конструктивне походження понять “смысл” і “значення” прирікає їх і далі завжди бути *безоб’єктними* й абсолютно виключає можливість власне наукового вивчення смислу і значення взагалі та їх емпіричного дослідження зокрема. Лише підкреслюється, що смысл узагалі і значення взагалі не можуть виявлятися і вивчатися на *тому самому* емпіричному матеріалі і у *тій самій* дійсності,

² Той об’єктивний структурний зв’язок усякого наукового мислення і дослідження, який ми виражаємо в опозиції “знання” (завжди зорієнтованого на той чи інший об’єкт) і “засобу”, Т. Кун частково схопив і виразив (на жаль, в синкретичному склеюванні з багатьма іншими моментами соціологічного і психологічного порядку) в понятті *парадигми*, або *зразка* [64]. Використовуючи це поняття, він розрізнув наукове дослідження, здійснюване при фіксованій парадигмі, коли воно не зачіпає її, – *нормальна наука*, і роботу, котра приводить до скидання існуючої парадигми, до заміни її новою, – *революційна наука*. Така постановка питання привела до дискусії: чи можна, не порушуючи реальності історичних фактів, провести чітку грань між “нормальними” і “революційними” процесами в науці, “нормальною” і “революційною” дослідницькою роботою [61]. Недоліком дискусії, на наш погляд, було те, що в ній не розрізнялися достатньою мірою 1) *історичні процеси в науці*, 2) *ситуації окремого наукового дослідження*, і це привело до нечіткості в постановці висхідної проблеми; крім того, над багатьма дослідниками, як і раніше, тяжіла класична схема лінійного розгортання історії, і тому вони хотіли упорядкувати нормальні стани і революції за етапами чи за фазами історичного потоку. Але навіть якщо ми відкинемо можливість чіткого розподілу “нормальних” і “революційних” процесів в історії науки, це не перешкодить нам виділити дві різні орієнтації в організації і проведенні конкретних наукових досліджень: одну – спрямовану на отримання знання про об’єкт при фіксованих засобах й іншу – спрямовану на критику і зміну самих засобів. Вибір тієї чи іншої орієнтації визначатиметься цінностями кожного окремого вченого, його науковою ідеологією і філософськими переконаннями. А в науці як цілому ці два типи досліджень розгортатимуться і йтимуть паралельно (часто на одному і тому ж матеріалі, хоча і в різному історичному часі).

у якій існують і вивчаються окремі конкретні смисли і значення. Не варто забувати, що *поняття засобу є функціональним* і характеризує лише спосіб існування якихось змістовних виразів у більш широкій системі. Тому поняття “смысл” і “значення” доречно розглядати як засоби аналізу лише стосовно конкретних смислів і значень, і так само тільки на цьому етапі конструктивного породження їм зміст задається вживаннями їх як засобів, тобто інструментальним відношенням до емпіричного матеріалу і до знань, що характеризують конкретні смисли і значення. Але потім, коли поняття “смысл” і “значення” вже створені як методологічні схеми, коли вони починають уживатися й у зв’язку з цим вживанням конструктивно розгортаються в логіці *засобів опису* конкретних смислів і значень, неминує виникати питання про їх *онтологічний статус*, про форму і спосіб об’єктного існування того змісту, який у них зафіксований і безперервно підтверджується і примножується в кожному новому використанні схеми чи поняття при утворенні знання.

Так, до прикладу, “швидкість руху тіла” первинно – лише відношення численних значень шляху і часу, засіб порівняти між собою два рухи, що відбуваються у різних місцях і в різний час (див. [29]), але потім ми ставимо питання: у чому сутність “швидкості”, що саме в об’єкті вона фіксує і виявляє? І так само “маса тіла” виникає спочатку як відношення багатьох значень сили і прискорення тіла, викликаного дією цієї сили, як засіб порівняння “опору” різних тіл дії сили, але далі ми ставимо питання про об’єктивну суть цієї характеристики і знаходимо її в такій властивості тіл, як їх “інерційність” (див.: [Мах, 17; Овчинников, 22; Джеммер, 8, с. 56–65]). Причому щось подібне відбувається і зі всіма іншими засобами-поняттями: ефективно вживання їх у якійсь певній предметній сфері викликає спокусу – і воно цілком виправдовується успіхами існуючих наук – *об’єктивувати* їх, зробити *моделями*, знайти чи насамкінець сконструювати для них *ідеальні об’єкти* і приписати їм “природні” (або “псевдоприродні”) закони життя, щоб вони могли існувати подібно емпіричним об’єктам нашої практики, і таким чином перетворити методологічні схеми й приписи в *описи* і тим самим у *знання* (у прямому й точному значенні цього слова). І якщо це вдалося зробити природничим наукам з поняттями “рух”, “робота”, “теп-

Рис. 2.

Схема трипланового існування смислів і значень: як методологічних схем і понять, як ідеальних об’єктів та як описів конкретних, емпірично уявлених, смислів і значень

лота”, “енергія” і так далі, то чому, запитується, не можна сподіватися на успіх цієї ж процедури із поняттями “смысл” і “значення”. Важливо тільки з’ясувати, що цими об’єктами *будуть ідеальні об’єкти* та їх *дійсність* першопочатково лежатиме зовсім в іншому плані, ніж дійсність конкретних смислів і значень – на нашій схемі (рис. 2) вона розташована перпендикулярно до останньої – і ця нова дійсність потребує для свого опису конче особливого наукового предмета (пор. [46, с. 84–92]), що характеризується серед іншого також і своїм окремишим емпіричним матеріалом.

7. У цьому місці ми підійшли до одного з наших найважливіших тверджень. Завдання особливої ідеальної дійсності, у якій існують смисли і значення взагалі, конструювання модельних зображень цих сутностей, потрактованих тепер як об’єкти особливого роду, настановлення на емпіричну перевірку цих зображень, а відтак і на дослідження самих цих об’єктів, – все це, як і в інших сегментах інженерії і науки, призводить до того, що засоби мовознавчого аналізу конкретних смислів і значень *виділяються* з базового мовознавчого предмета і починають розгортатися (тепер уже як знання) у рамках іншого – *методологічного або власне наукового* – предметного поля.

Безпосереднім стимулом до виділення та оформлення нових предметів такого типу є “метафізичні” питання: що таке *смысл* узагалі і що таке *значення* взагалі, де і за якими законами вони існують, – до них врешті-решт приводить усіляке мовознавче вивчення се-

мантики різних мов незалежно від рамок вибраної концепції. Але оскільки всі ці питання встають безпосередньо в контексті лексикографічного і синтаксичного аналітичних спрямувань, тому й відповіді на них, як уявляється, могли б надати вагому допомогу в організації і проведенні цієї роботи, хоча звичайно науковці не виділяють того моменту, що за своїм характером ці питання такі, що виштовхують дослідження, котрі відповідають на них, далеко за межі не тільки лексикографії, лексикології і синтаксису, а й узагалі за межі лінгвістики.

Проте тут стан справ саме такий: усі ці питання можуть бути поставлені у рамках традиційної мовознавчої і, зокрема, лексикографічної або синтаксичної, роботи; і вони там були поставлені, але одержати на них відповідь у предметі лінгвістики принципово неможливо; для цього потрібна інша дисципліна, з іншим підходом до предмета, з іншими засобами і методами аналізу. Так у сфері того, що традиційно називалося “семантикою”, з’являються дві сутнісно різні дисципліни – “лінгвістична семантика” і “семіотична семантика”, – які жорстко розділені між собою якщо не китайською стіною, то, принаймні, вельми виразною межею, і всякий перехід через неї повинен чітко фіксуватися й усвідомлюватися, тому що життя і робота кожної з цих дисциплін вимагають своїх особливих засобів та адекватних методів³.

І доти, доки це не буде зрозуміло, нам не вдасться організувати ефективних розробок, що відповідають на питання загального порядку: що таке “смысл”, “значення”, “знак”?, які основні типи значень?, як вони функціонують у мовній діяльності людей і яким законам підлягає їх розвиток?

Саме цим шляхом розділення та ієрархізації своїх наукових дисциплін йде нині або, при-

наймні, намагається рухатися наука про мову-мовлення. Але її розвиток утруднюється і багато в чому сковується тим, що в ідеології і методології самого мовознавства дотепер не було вироблено і не сформувалося виразного розуміння відмінності між *дійсністю знань* і *дійсністю засобів-понять*. Донині провідні лінгвісти – як теоретики, так і методологи – не розуміють і не хочуть визнати того, що якщо ми хочемо строго науково досліджувати системи лексичних значень різних мов, якщо ми намагаємося розділити, скажімо, семантичні і синтаксичні компоненти лексичних значень, якщо ми прагнемо провести який завгодно аналіз смислу чи значення окремого слова, то в усіх цих випадках повинні заздалегідь сконструювати – саме сконструювати, а не дослідити – методологічні схеми і поняття “смысл”, “значення”, “семантичне значення” і тому подібне, а це означає також (і притому першочергово) побудувати і задати ті онтологічні картини і моделі, у рамках яких можуть бути розгорнені ці схеми і поняття.

Саме цим настановленням, усвідомленим і підкресленим як принцип, відрізняється наш підхід до проблеми смислу і значення; якщо в інших семіотичних і власне лінгвістичних роботах ставиться завдання досліджувати на емпіричному матеріалі різноманітні лексичні і синтактико-морфологічні значення, то ми, навпаки, підкреслюємо нагальність заздалегідь *понятійно сконструювати смисл і значення*, причому сконструювати їх так, щоб вони могли слугувати засобами при аналізі та описі конкретних смислів і значень. Вочевидь, що із цього виходить, що на передній план ми висуваємо саму *конструктивну процедуру*, котра становить ядро наукового дослідження, і наполягаємо на правильному і послідовному її здійсненні⁴.

³ Виникаючи і складаючись спочатку як *система методологічних засобів* мовознавчого предмета, семіотика і після того, як вона оформляється в *самостійний предмет*, зберігає щодо мовознавства цю функцію засобу і керівної системи. Але та обставина, що тепер вона постає як особливий науковий чи методологічний предмет, орієнтований на певний об’єкт, ставить її в *один ряд* із мовознавством і примушує співвідносити ці два предмети не тільки через відношення управління, але також через їх об’єкти та емпіричний матеріал. Уся проблема переводиться у суто онтологічний план – звідси питання: чи є мова-мовлення *знаковою системою?* (див.: [59]), а після позитивної відповіді на нього, коли мова-мовлення оголошується *особливим видом знакових систем*, починається робота з інтегрування і поєднання обох предметів у рамках одного, більш широкого предмета, і відбувається “сплющування” понять із знаннями (що були первинно лише *продуктами* цих понять) на базі *єдиної онтології* й у форматі однієї *теоретичної системи*.

⁴ У цьому, власне, і полягає суть розбіжностей між двома семіотичними напрямками, що розвиваються в нашій країні (якщо прийняти розчленування на два напрямки, продеклароване Ю.В. Рождественським [24]). Представники так званого “структурального” напрямку [26; 28, II–VI] майже зовсім не рефлексують з приводу використовуваних ними понять-засобів і сутнісно зовсім не допускають того, що розробка і розвиток засобів

II. ДВІ ОРІЄНТАЦІЇ В АНАЛІЗІ СМISЛУ І ЗНАЧЕНЬ ЗНАКОВИХ ВИРАЗІВ – “НАТУРАЛІСТИЧНА” І “ДІЯЛЬНІСНА”

1. Вищевикладене настановлення, критичне і вельми радикальне щодо мовознавчої традиції, не є чимось абсолютно новим для філософії і логіки. “Логос” Аристотеля, “лекта” стоїків, “інтенції” і “субпозиції” середньовічних схоластів, “концепт” Абельяра і “поняття” Гегеля – все це сутнісно різні спроби ввести ту *ідеальну дійсність*, у якій могли б існувати, змінюватися і перетворюватися “сенси” і “значення”. І пізніше багато дослідників, у рамках цих дійсностей і поза ними, намагалися створити таку раціональну конструкцію “сми-лу” і “значень”, яка б подала їх у вигляді особливих ідеальних об’єктів і дозволила б нам вивчати їх виключно науково. Але жодному з них (у тому числі Р. Фреге, Д. Гілберту і Ч. Морісу) не вдалося розв’язати цієї проблеми, і тому дотепер ні в логіці, ні в епістемології, ані у семіотичній не існує смислу і значення як понять, не дивлячись на те, що всі визнають їх виняткову важливість і навіть ключову роль у всіх названих дисциплінах (пор. [WeiSgerber, 69, с. 43])⁵.

2. Такий результат навряд чи можна вважати випадковим. Але якщо він, навпаки, закономірний, то потрібно перевернути всю проблему і шукати основні *причини і джерела*

такої стійкої, постійно повторюваної знегоди аналізу, треба відшукати те нашарування *мисленнєвих засобів*, які їх викликають і зміна яких, навпаки, могла б зрухати справу з мертвої точки.

На наш погляд, ці причина і джерело полягають перш за все у бідності того *категорійного апарату*, з яким ми підходимо до дослідження знаків. А першопричина, своєю чергою, зумовлена тією онтологією і тими формами бачення світу, які прийнято називати “натуралізмом”, і водночас недостатньою розробленістю альтернативної, “*діяльнiсної*” картини світу.

Інакше кажучи, основний недолік усіх донині запропонованих підходів у дослідженні знаків (зокрема, їх смислів, значень, значущостей і “змістів”) полягає, на наше переконання, у тому, що не враховується принципова відмінність їх як об’єктів і предметів вивчення від усіх інших предметів, у пізнанні яких природничі науки досягли до теперішнього часу відомих успіхів; у результаті всі існуючі концепції знаку і мови-мовлення як знакової системи дають *непринципово переспрошене* уявлення про них й унеможливають розробку нових ефективних методів дослідження.

3. Зокрема, в усіх теоретичних підходах до знаку донині був абсолютно відсутній аналіз *конструктивно-нормативної роботи*, породженої специфічними умовами і механізмами *відтворення діяльності*, та її впливу на різні аспекти існування знаку⁶.

можуть вилитися в *особливе* наукове дослідження і породити свої особливі наукові предмети. Саме тому в пошуку засобів і методу семіотичних досліджень вони звертаються до того єдиного, що їм добре відомо і чим вони володіють, – до лінгвістики < “Безперечно, що всяка знакова система (у тому числі й вторинна) може розглядатися як особлива мова... Звідси походить переконання, що будь-яка знакова система принципово може вивчатися лінгвістичними методами, а також особлива роль сучасного мовознавства як методологічної дисципліни” [28, с. 6] > і просто не можуть зрозуміти методологічного трактування семіотики як конструктивно розробленої системи засобів < “...кожний конкретний опис тієї чи іншої знакової системи збагатив наше уявлення про сутність знаковості, – сказано в програмній заяві структуралістського напрямку. – У цьому сенсі можна висловити сумнів у плідності протиставлення якоїсь “чистої” семіотики (мислимої недостатньо конкретизовано як синтез лінгво-логіко-психологічних уявлень про знак) – описанням і вивченням знакових систем, реально даних в історії людських взаємостосунків” [Там само, с. 5] >. Неважко помітити, що заперечення проти “чистої” семіотики ґрунтуються на одному-єдиному постулаті: конкретні описи знакових систем самі собою приводять до розвитку засобів опису (“збагачують наше уявлення про сутність знаковості”), і тому достатньо засумніватися у його очевидності, щоб докорінно підірвати подібний спосіб аргументування.

⁵ Звичайно, щоб домогтися у цих твердженнях переконливості, потрібно систематично викласти і детально проаналізувати всі основні спроби ввести поняття смислу і значення, зафіксовані в історії, описати *прийоми і схеми абстракції*, що лежать в їх основі, і далі – показати ті *парадокси*, до яких приводить користування цими поняттями, і пояснити їх, описавши *невідповідність* між самим об’єктом і вживаними до нього засобами аналізу; весь цей матеріал виправдовував би потім ті принципи методології і конкретні уявлення про об’єкт, які висуваємо тут замість існуючих. Але вмістити все це у рамки однієї статті неможливо фізично, і тому в цій частині статті ми обмежилися гранично коротким й абсолютно догматичним викладом деяких основних ідей і принципів нашого підходу, розраховуючи надалі, коли трапиться нагода, опублікувати і всю критичну частину нашого дослідження.

⁶ Основні уявлення про діяльність і механізми її відтворення висловлені в роботах [37; 40; 47; 57, с. 197–227, 50–56; Генісаретський, 4].

Цей момент може здаватися дивним, оскільки у самому мовознавстві конструктивно-нормативна робота завжди переважала над іншими опрацюваннями. Але така вже сила теоретичних забобонів: гіпноз природничо-наукового підходу, що запанував з початку XIX століття, з його уявленнями об'єкта вивчення як *об'єкта споглядання* і загальною неухвагою до процесів і механізмів діяльності⁷, примушував і примушує мовознавців закривати очі на практику власної роботи, на ту безперечну обставину, що вони самі *вибудовують і перетворюють* мову, прагнучи керувати її розвитком (див.: [46]).

4. Одним з істотних наслідків недоречного вживання “натуралістичної ідеології” в лінгвістиці, логіці і семіотиці стало змищення “значень” або із “смыслами” знакових виразів (і далі – з їх психологічними похідними), або із “змістовленнями” знань, зафіксованих у знакових виразах, – із позначуваними, денотатами, десигнатами, операціями і т. ін. Навпаки, аналіз різних видів діяльності, усередині яких створюється і живе мова, у тому числі конструктивних видів діяльності, вперше дає підставу для аналізу знаків об'єктивними методами і дозволяє розрізнити та чітко визначити їх “смысли” і “значення”, протиставивши їх “змісту” знань.

III. СТРУКТУРА ЗНАКУ З ДІЯЛЬНІСНОГО ПОГЛЯДУ – СМЫСЛИ, ЗНАЧЕННЯ, ЗНАННЯ. РОЗУМІННЯ ПОВІДОМЛЕННЯ І СМЫСЛ

1. Розглянути “смысли” і “значення” з діяльнiсного погляду – це означає перш за все ввести і відобразити у відповідних схемах такі *системи діяльності* (або *системи, що належать до діяльності*), щодо яких “смысли” і “значення” є *елементами та окремими організованостями*; це дасть змогу потім виводити *функції та основні характеристики побудови* цих елементів, виходячи з наших уявлень про *процеси і механізми функціонування та розвитку* систем діяльності.

Діючи згідно із цим принципом, припустимо на першому етапі аналізу, що для “смыслу” такою системою, яка належить до діяльності,

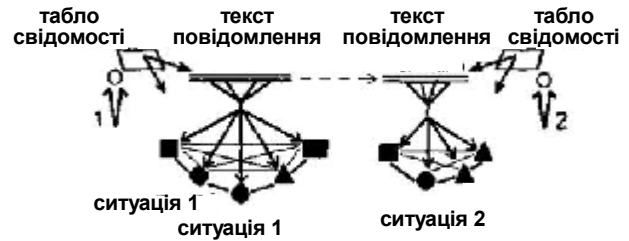

Рис. 3.

*Система акту комунікації
як передумова породження смислу*

є *система акту комунікації* (рис. 3), котра охоплює: 1) дії першого індивіда у деякій “практичній” ситуації; 2) *цільове настановлення*, яке унеобхіднює передачу певного повідомлення другому індивіду; 3) *осмислення* ситуації з погляду цього цільового настановлення і побудову відповідного висловлювання-повідомлення-тексту; 4) *передачу* тексту-повідомлення другому індивіду; 5) *розуміння* даного тексту-повідомлення цим другим індивідом і *відтворення* на його основі деякої ситуації можливого діяння; 6) дії у відтворюваній ситуації, відповідні базовим цільовим настановленням другого індивіда і змісту отриманого ним повідомлення.

Всі перераховані моменти достатньо очевидні і навряд чи хто-небудь скаже, що вони не повинні входити в акт комунікації; інша справа – чи є вони основними у зацікавленому для нас плані і чи дають вони достатньо повне уявлення про акт комунікації в цілому? Але пропонується нами схема і не претендує на це; вона покликана лише *вказати* на розглядувану об'єктну ділянку, приблизно окреслити її межі, а сама система і структура акту комунікації залишаються поки *відкритими* і можуть розгортатися як інтенсивно, так і екстенсивно.

Для нас істотне лише те, що поки ця схема не долучає “смысли”, адже вони не є безпосередньо фіксованими “зі сторони” актами комунікації, – і, отже, ми повинні будемо виконати ще спеціальну роботу, щоб, виходячи у вже названих чи знов доданих моментів, увести їх зображення. При цьому цілком природно нам доведеться зачепити та обговорювати питання, *що є “смысл” і як він існує в діяльності*.

⁷ Пор. це з висхідними твердженнями К. Маркса в “Тезах про Фойєрбаха”: “Головний недолік усього попереднього матеріалізму – включаючи і фойєрбахівський – полягає в тому, що предмет, дійсність, чуттєвість береться тільки у формі об'єкта, або у формі *споглядання*, а не як *людська чуттєва діяльність, практика*, не суб'єктивно” [16, с. 1].

2. Буденне вживання слів “розуміє” і “смысл” нашою мовою на те, щоб визначити “смысл” як те, що *розуміється нами при прочитанні тексту*; і багато дослідників прямо переносять це уявлення із повсякдення в науку⁸; тоді воно мислиться у шеругу подібних визначень: “те, що сприймається”, “те, що перетворюється”, “те, що виходить” і так далі, і “смысл” через це постає або як *предмет розуміння*, або як його *продукт*.

Проте таке визначення “смыслу”, хоча цілком природне, саме собою зрозуміле і, як уявляється, схоплювальне суть, усе ж насправді виявляється *надуманим*: воно не має ні операційного, ані онтологічного змісту. Це стає абсолютно очевидним як тільки ми ставимо питання: що ж зрозуміло нами у тому чи іншому тексті? Коли намагаються відповісти на нього, то створюють *новий* текст або яке-небудь *зображення*, які повинні виразити “те ж саме”, що було присутнє у базовому тексті. І нам тоді залишається одне з двох: або оголосити ці вторинні тексти і зображення самим смыслом (ігноруючи при цьому абсолютно очевидні міркування, котрі вказують, що це не так⁹), або ж визнати “смысл” за таку сутність, яка може тільки розумітися і ніколи не може бути подана у спеціальних, моделюючих і понятійно фіксуючих її знаннях.

Ці утруднення, які виникають при спробах науково зафіксувати та описати “смысл”, виходячи з актів розуміння, пояснюються щонайперше тим, що розуміння як таке *не є*

продуктивною діяльністю і тому “смысл” не може розглядатися і трактуватися за схемою предметів і продуктів розуміння.

Не знімає всіх цих утруднень і спроба розглянути розуміння як *перехід від тексту до ситуації*: адже ситуацію, взяту в наборі її основних речових елементів, аж ніяк не можна вважати продуктом розуміння; і навіть якщо припустити, що ситуація є мисленою і тому – ідеальною, то все одно ми повинні будемо розглядати її як породження мислення, а зовсім не як утворення чистого розуміння (див.: [54]). І так само, якщо визначати процес розуміння як *перехід від ситуації до тексту*, то знову-таки текст буде продуктом мислення і мовної діяльності, а не розуміння як такого, хоча останнє, безперечно, братиме певну рольову участь в утворенні тексту.

Отже, “дійсність” ситуації, яку ми відновлюємо за текстом, є продуктом практичної діяльності і мислення (разом зі всім тим, що в них входить та їх обслуговує); ця “дійсність” фіксується у *знаннях*, вплетених у діяльність, і може розглядатися як їх *зміст*; більш вузько і більш точно – ця дійсність і становить “зміст” того знання, яке забезпечує *зв’язок мислення із практичною діяльністю* і яке немов би знімає його у собі. Коли ми розуміємо текст, то паралельно й одночасно ми мислимо і виробляємо знання, котрі переводять те, що ми розуміємо, у форму “змісту”¹⁰, а потім, коли ми починаємо діяти, – у форму “дійсності” нашої діяльності.

⁸ “Смысл – це те, що ми схопили, щоб зрозуміти вираз, коли нам його сказали. З другого боку, значення виразу потрібно ще відкривати з допомогою емпіричного дослідження або яким-небудь іншим шляхом – і це потрібно, крім того, що в нас є знання мови; можна – і це вельми ймовірно – зрозуміти вираз, але не знати його значення” [Church, 60, с. 301] (пор. також [36, с. 212–220, 244–252, 280–288; Jacobson, 63, с. 62]).

⁹ Зокрема, при такому підході чомусь не звертають уваги на те, що вторинні тексти і зображення самі повинні бути зрозумілі, і “смысл”, за відправним визначенням, є те, що ми розуміємо, читаючи їх, і тому правильно було б говорити, що “смысл” базового тексту є те, що ми розуміємо при читанні другого тексту чи зображення (оскільки із самого початку постулювали, що смысли їх тотожні). Але ці теоретично очевидні міркування не беруться до уваги, і на питання, в чому смысл початкового тексту(?) просто відповідають другим текстом або зображенням. У багатьох практичних ситуаціях, наприклад при тлумаченні текстів, перекладі з однієї мови на іншу і т. п., цього цілком достатньо; як спосіб роботи у певних ситуаціях така практика вочевидь цілком виправдана, але вона зовсім нічого не дає нам для виявлення смыслов як таких і для змістового визначення поняття “смысл”. Тому помилка тут полягає не в тому, що так працюють, а у тому, що з цієї практики роботи намагаються виводити власне наукові уявлення. Такими самими, лише імітуючими форму наукового знання, конструкціями є і всі визначення наступного рефлексивного рівня, що вводять “смысл” як *інваріант синонімічного перефразування* (див.: [Jacobson, 63, с. 62; Жолковський та ін., 12; Мельчук, 18, с. 11]).

¹⁰ Нерідко, коли говорять про “смысл”, реально мають на увазі і розуміють “зміст знань”; зокрема, саме так найчастіше вживають слово “смысл” О.К. Жолковський і І.О. Мельчук. Звичайно, якби йшлося тільки про те, як назвати однаково виокремлюване всіма явище, то із цього приводу взагалі не варто було б сперечатися, але тут, як це витікає з усього вищевикладеного, постає питання, що зачіпає саму суть справи. І тому вкрай принципово

Але з того, що мисленнева діяльність і розуміння розгортаються одночасно, паралельно і в тісному взаємному зв'язку, не можна висновувати, що вони співпадають, або що розуміння продукує те, що насправді є продуктом мисленневих зусиль; повторюємо, розуміння, поки воно не стало особливим видом діяльності, непродуктивне і самодостатньо не породжує і не може породити “сенси”. Але тоді, запитується, що таке “сенси”, як він добувається (чи створюється) і як пов'язаний з актами розуміння.

3. Основна гіпотеза, яку ми висуваємо, відповідаючи на ці питання, полягає в тому, що на рівні “простой комунікації”¹¹, поданої на рис. 3, не існує ніякого “сенси”, відмінного від самих процесів розуміння, які співвідносять і пов'язують елементи тексту-повідомлення один з одним і з елементами відновлюваної ситуації.

Те, що співвідноситься і пов'язується у процесі розуміння, те і розуміється; тому, характеризуючи “просту комунікацію”, доречно сказати, що коли ми розуміємо якісь елементи тексту чи текст в цілому, то можна стверджувати, що розуміємо місце і роль тих чи інших елементів ситуації або ж ситуацію в цілому, але не можна говорити, що ми розуміємо сенси тексту чи значення ситуації; всі ці вирази для осіб, об'єднаних актом “простой комунікації”, або є неправильними, або несуть абсолютно інший зміст.

Сутнісно те, що ми сказали, рівнозначно твердженню, що “сенси” не існує, а існують лише процеси розуміння. І ми наполягаємо

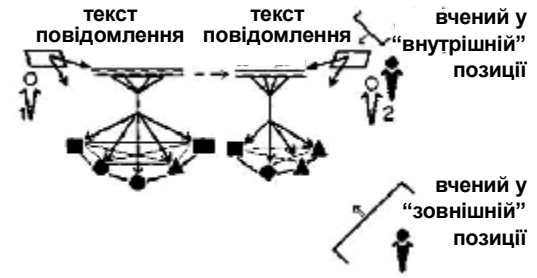

Рис. 4.

Місце дослідника поза основним актом комунікації, що зумовлює виникнення “сенси”

на тому, що це твердження істинно, але не взагалі (як це трактувалося б при натуралістичному підході), а тільки для місць, пов'язаних “простим” актом комунікації. У рамках діяльнісного підходу, отже, виголошене нами твердження водночас містить у собі вказівку на те, що “сенси” з'являється або повинен з'явитися далі – у більш складних системах діяльності і на якихось інших місцях¹².

Таким місцем, на наш погляд, є місце дослідника, котрий перебуває поза базовим актом комунікації і вимушений якимось чином оперувати з процесами розуміння при структурному чи морфологічному описі інших моментів названого акту – мислення, діяльності, мови, текстів, мовлення і т. ін. (рис. 4). І хоча йому в акті комунікації протистоять процеси розуміння і немає нічого такого, що ми звикли розуміти під словом “сенси”, цей дослідник говорить саме про “сенси”, а не про процеси розуміння, тому що вимушений (для того щоб

треба детально описати і пояснити, як відбувається і чим зумовлена така підміна сенси змістом. Не маючи нагоди обговорювати все це в деталях, ми наголосимо лише на двох моментах, на наш погляд, найістотніших: по-перше, самі знання формуються на тому ж самому матеріалі, який охоплюється розумінням, і через це нерідко вони замінюють розуміння, а по-друге, процеси розуміння, особливо в дослідників, організуються знаннями і відбуваються так, як того вимагають знання. Саме ці два моменти першочергово призводять до того, що у процесі розуміння дуже часто приходять до того, що вже знають, а дослідники схильні ототожнювати сенси зі змістом.

¹¹ Вираз “проста комунікація” позначає у цьому контексті особливий ідеальний об'єкт, сконструйований відповідно до принципів дослідження складних системних об'єктів методом генетичного сходження (див.: [30; 4, с. 30–38; 57, с. 574–589; Зіновьев, 14; Zinovev, 70]). Цей ідеальний об'єкт у жодному разі не можна трактувати як результат простого виокремлення деякої структурної одиниці зі складного цілого; поруч з таким виокремленням ми проводимо одночасно спрощення всіх елементів і зв'язків цієї одиниці, прибираючи в них усі властивості, спричинені своїм походженням її системного оточення, і залишаючи тільки ті з них, які пов'язані з незалежним її функціонуванням і розвитком. Характер абстракції, яку здійснюємо, конструюючи цей ідеальний об'єкт, робить повно безглуздою перевірку його шляхом порівняння з емпіричними актами комунікації, котрі, у цій термінології, всі – “непрости”.

¹² Обґрунтовуючи це твердження відносно “сенси”, ми виходимо із загального принципу діяльнісного підходу: кожна організованість діяльності може бути породжена тільки строго певною системою соціально-виробничої кооперації.

вирішити новопосталі перед ним дослідницькі завдання) уреальнити ці процеси співвідношення і зв'язування різних елементів тексту один з одним і з елементами ситуації у вигляді їх співзалежності і зв'язаності, у форматі мережі статичних відношень між ними, в образі структури.

В методичному плані цей прийом зображення і фіксації процесів відпрацьований уже давно: коли антична фізика зіткнулася з проблемами опису і моделювання руху, то вона звернулася перш за все до “слідів” цих рухів; коли в контексті аналізу цих “слідів” були вирішені основні завдання співвідношення дискретних числових характеристик із безперервними графічними уявленнями (див.: [Аристотель, 1]), то з'явилася можливість фіксувати і зображати у вигляді ліній і відрізків зміни будь-яких параметрів, що характеризують об'єкти, і на цьому підґрунті потім стала розроблятися геометрія різних ідеальних просторів. Після цього просування в кожній змістово-предметній сфері стало визначатися першочергово успіхами у розробці статичних форм опису і фіксації характерних для цього масиву процесів¹³.

Слідуючи цим шляхом, дослідник актів комунікації і, більш вузько – процесів розуміння, повинен перш за все виробити і ввести спеціальну мову для статичної фіксації цих процесів. Тут багато що відбувається подібно тому, як це має місце у природничих науках. Але є і вельми істотні відмінності. Перша з них полягає у тому, що самі процеси в акті комунікації є значно складнішими, ніж процеси в механічному русі, і це приводить до неймовірного ускладнення самої мови описів. Друга відмінність пов'язана з тим, що знання про діяльність та їх зміст мають у діяльності принципово інше існування, аніж знання про природу, і це виявляється, зокрема, у їх відношенні до свого об'єкта. Якщо, скажімо, у рамках натуралістичного підходу, зобразивши процеси розуміння у структурних схемах, ми так би і говорили, що це – зображення

Рис. 5.

Схема смислу як особливої дійсності, створюваної дослідником при статичній фіксації процесів розуміння

процесів розуміння і їх зміст не має ніякого іншого реального існування, окрім як у своєму об'єкті, то у форматі діяльнісного підходу, навпаки, ми повинні сказати, що статичні структурні зображення процесів розуміння, створені на певному місці у системі кооперації, задають і фіксують дійсність зовсім особливого роду, яка, завдяки відмінності місць соціальної кооперації, має своє власне існування, відмінне від існування процесів розуміння¹⁴. Ця особлива дійсність, створювана дослідником при статичній фіксації процесів розуміння, і є те, що називається “смыслом” (рис. 5).

4. Після того, як структурне зображення процесів розуміння склалося й оформилося, воно починає різноманітно застосовуватися, а саме у різних відношеннях до об'єкта і в різних позиціях. Одне з цих застосувань – так звана формальна онтологізація: структурна схема розглядається як зображення самостійної структурної сутності, “смыслу” як такого; при цьому між зображенням і тим, що зображується, встановлюється повна відповідність – і це абсолютно природно, адже саме зображуване отримане шляхом простого подвоєння зображення і приписування одному з дублікатів статусу об'єктивної сутності (пор. [31, с. 1–11; 57, с. 1–33; 66; 67]).

Це застосування структурних схем приводить і до відповідного трактування самого

¹³ У винятково тонкому і глибокому дослідженні з історії механіки М.О. Гуковський [6] переконливо показав, що теорія вільного падіння тіл стала можливою лише після того, як Дунс Скотт, Річард Суайнхед і Орем знайшли спосіб зображати відносини змінних характеристик руху в кресленнях геометричних фігур (див.: також [Юшкевич, 58, с. 395–403]).

¹⁴ Тут використовуються два принципи діяльнісного підходу: 1) всяка суто пізнавальна позиція повинна розглядатися як позиція у системі соціально-виробничої кооперації і 2) всіляке знання задає особливу дійсність діяльності – “практичної” чи мисленнєвої.

“смыслу”: він визначається як така *конфігурація зв'язків і відношень між різними елементами ситуації діяльності та комунікації, яка створюється чи відновлюється людиною, котра розуміє текст повідомлення*¹⁵. Вельми ефективні в багатьох практичних і дослідницьких ситуаціях, ці визначення, природно, не підходять при вивченні процесів розуміння; все, що може бути видобуте з них відносно самого смыслу, обмежується *формально-категорійними характеристиками використаних схем*.

Інші застосування цих схем припускають уже чітке протиставлення і співвіднесення статистики “смыслу” і кінетики розуміння; в усіх цих випадках розуміння мислиться крізь формат структури “смыслу”, а “смысл” – крізь призму процесів розуміння, але конкретне уявлення того та іншого залежить від того, яке з цих утворень ми вибираємо за головне і яким чином співвідносимо і пов'язуємо їх у цілісність.

Найпоширеніший варіант розв'язання цієї проблеми полягає в тому, що структурна схема онтологізується вже у висхідному пункті аналізу і трактується як вираз деяких *об'єктивних*, можна сказати *“натуральних”*, умов процесу, а сам процес прив'язується потім до цих структурних схем, немов уписується в них. Нерідко структурні схеми такого типу розглядаються як зображення *каналів зв'язку*, якими “течуть” досліджувані процеси; зокрема, на такому витлумаченні побудовані всі сучасні системотехнічні (кібернетичні) концепції мислення і розуміння (див.: [Ньюелл, Саймон, 20; Гелернтер, Рочестер, 2; Ньюелл і др. та ін. 21], а також [45; Дубровський, 9]). Очевидно, що при такому підході відношення між реальними процесами в об'єкті та їх зображеннями у знанні перевертаються на зворотні – стратегія дуже вигідна при реалізації інженерно-конструктивних задумів, але зовсім неприйнятна в наукових дослідженнях.

Інший варіант розв'язання цієї проблеми спирається на свідоме використання *прийомів*

методологічного мислення, зокрема – прийому багатьох знань (див.: [32, с. 155–178; 38; 57, с. 155–196, 474–476]). У цьому разі ми із самого початку фіксуємо принципову відмінність і розбіжність між категорійними характеристиками використовуваних нами зображень і характеристиками того, що є об'єктом нашого аналізу, але не відмовляємося на цій підставі від зображень, вважаючи їх необхідними, а лише розташовуємо те і те немов би в один ряд і починаємо розгортати предмет вивчення, *працюючи відразу з декількома різними зображеннями та уявленнями об'єкта*; завдяки цьому з'являються нові, значно більш багаті можливості для аналізу і конструювання. У будь-якому разі методологічні прийоми мислення дозволяють досліднику йти від опису процесів розуміння до структурних схем смыслу і розвивати останні відповідно до характеристик процесів; і ці ж прийоми дають змогу йому рухатися від структур смыслу до процесів розуміння, членуючи й організовуючи останні залежно від можливостей структурних схем (див.: [54; 56]). Методи цих двосторонніх досліджень завершуються та оформляються в *категорії системи*, що встановлює засадові формальні зв'язки між описами *процесів, функціональних структур, організованостей матеріалу і морфології складних об'єктів* (див.: [55; 57, с. 228–232; Гуцин та ін., 7]). Застосування цієї категорії в дослідженні цікавої для нас сфери дає змогу об'єднати процесні характеристики розуміння і структурні характеристики смыслу в єдиному *системному уявленні актів розуміння-осмислення* [56].

5. Але, крім охарактеризованих таким чином застосувань схеми смыслу і всіх пов'язаних з нею уявлень, у “зовнішніх” дослідницьких позиціях можливі й існують ще вторинні або неспецифічні їх використання у позиціях, заданих актом комунікації¹⁶. При цьому відбувається подвійний процес: з одного боку,

¹⁵ Варіантом такого уявлення є одне з уявлень “смыслу”, запропоноване І.О. Мельчуком: “Заздалегідь можна мислити собі “смысл”... як деякий складний граф, вершини якого помічені символами “смыслових атомів” (деяких порцій смыслу, вибраних у даному описі як елементарні), а дуги – символами зв'язків між ними” [18, с. 11]. Щоправда, це уявлення, разом із власне структурними моментами, вказаними нами вище, містить ще і морфологічні моменти – “смыслові атоми”, але це зумовлено і цілком пояснюється, з одного боку, практичним настановленням автора (див. нижче п. 5), а з другого – характером використовуваного ним поняття системи (див.: [55; 57, с. 228–232]).

¹⁶ Тут ми використовуємо ще один принцип діяльнісного підходу: *після свого виникнення організованості діяльності можуть передаватися в нижчі місця системи кооперації (хоча їх використання там можливе лише за умови відповідних змін діяльності, специфічної для цих місць).*

уявлення про смисл, опрацьовані у “зовнішніх” позиціях, змінюються, пристосовуючись до особливостей діяльності і поведінки на “внутрішніх” місцях в акті комунікації, з другого – сама діяльність у цих “внутрішніх” позиціях змінюється і перебудовується під впливом цих уявлень, котрі задають новий зміст і нову дійсність.

Якщо вище ми підкресливали, що у “простому” акті комунікації немає і не може бути “смыслу” як такого, то тепер, розглядаючи цей акт у кооперативному зв’язку з більш “високими” дослідницькими позиціями, можемо сказати, що “смысл” там з’являється, але не як такий, а у формі особливого уявлення, у формі знання про смисл, яке постає як засіб, організуючий процеси розуміння. Тепер учасники акту комунікації можуть розуміти не тільки ситуацію і текст, а й “смысл ситуації” і “смысл тексту”, тому що вони знають про їх існування і знають, що “смысл” – це загальне співвіднесене і зв’язок усіх явищ, котрі стосуються ситуації. Позиції, поєднані актом комунікації, перестають бути “простими” й безпосередніми і перетворюються на складні, сутнісно охоплюючи низку різних позицій (див. рис. 4).

Коли відбувається передача уявлень смислу з більш “високих” позицій у більш “низькі”, то самі ці уявлення, як ми вже відзначили, деформуються і змінюються, пристосовуючись до дійсності цих позицій; при цьому відбувається дуже своєрідна взаємодія схем смислу і знань про смисл із безпосередніми процесами розуміння текстів і процедурами виявлення їх змісту; одним з найхарактерніших результатів цієї взаємодії є фокусування і немов би усікання структури смислу на окремих матеріальних вузлах усієї системи; при цьому зв’язки і відношення структури переводяться у функціональні характеристики “захоплених” нею матеріальних елементів¹⁷. Через це і сам “смысл” у цих позиціях уявляється вже не у вигляді структури, що задає всю ситуацію в

цілому, а у вигляді окремих функціональних характеристик елементів ситуації, що вказують на їх співвіднесеність з іншими елементами, або на приналежність до цілого¹⁸.

Саме це мають на увазі, коли зазвичай говорять, що текст повідомлення осмислений, що ми вловили смисл того чи іншого явища, що в нашій свідомості з’явився відповідний смисл і т. ін. І в якомусь плані всі ці інваріанти застосування слова “смысл” виправдані, адже у процесах розуміння, оснащених відповідними уявленнями і знаннями, справді відбувається фокусування і центрація структури смислу на окремих матеріальних елементах, захоплених цією структурою. Але, з іншого боку, в усіх подібних виразах та зворотах виявляється характерне для буденної свідомості змишення різних категорійних нашарувань системного об’єкта; в усіх цих випадках йдеться вже не про структуру смислу в цілому, а лише про проекції цієї структури на матеріал елементів, захоплених нею, отже, не про структуру смислу, а про смислові організованості тексту, ситуації, свідомості і т. ін.; але ці відмінності є вже вельми тонкими, тому обговорення їх повинне бути винесено за рамки цієї статті.

“МОВНА ІНЖЕНЕРІЯ” І КОНСТРУКЦІЇ ЗНАЧЕНЬ

1. Щоб тепер увести як особливі сутності “значення”, трансформуємо вихідну задану ситуацію спілкування і перетворимо її на ситуацію трансляції (див.: [37; 40; 41; 57, с. 197–227, 350–359; 47; Генісаретський, 4]), де головним є побічно утворений зв’язок між позиціями 1 і 3 (рис. 6).

Припустимо, що текст повідомлення, направлено з позиції 1 у позицію 2, поступає у позицію 3 і тут або взагалі не розуміється, або розуміється неадекватно. Таке положення примушує систему, обслуговуючу процеси спілкування, створювати спеціальні знакові

¹⁷ Про методи аналізу подібних згорток і фокусувань систем див.: [30; 34; Генісаретський, 3].

¹⁸ Хорошою ілюстрацією цих положень можуть бути деякі з визначень “смыслу”, що подаються О.К. Жолковским і І.О. Мельчуком, оскільки в них ще виразно видний зв’язок з ядерним уявленням “смыслу” як структури: “Смысл постає як конструкт – пучок відповідностей між реальними рівнозначними висловами, що фіксується за допомогою спеціальної символіки – семантичного чи смислового запису; тут є повна аналогія з реконструкцією праформ у порівняльно-історичному мовознавстві” [13, с. 7]; “володіння смислом... виявляється у мовця в здатності по-різному висловити одну і ту ж думку, а у слухача – у розумінні смислової тотожності або схожості зовні різних висловів” [Жолковський, 11, с. 4].

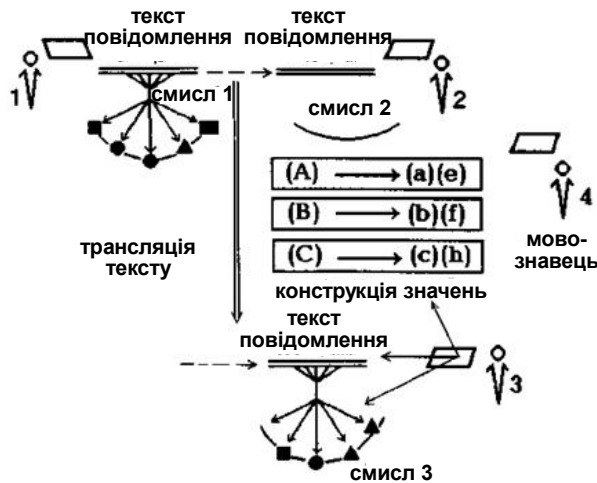

Рис. 6.

Схема ситуації трансляції тексту між трьома опозиціонерами і за присутності мовознавця як різними носіями смислів і значень

конструкції, які, будучи “вкладеними” в індивіда 3 (або “засвоєні” ним), діють як додаткові засоби, що забезпечують потрібне розуміння тексту повідомлення. Ці конструкції, створювані інженерами-мовознавцями (позиція 4), ми і називатимемо “значеннями”.

Конструкції значень вельми різноманітні. Їх характер і спосіб фіксації залежать перш за все від того, (1) чим викликано нерозуміння тексту повідомлення, (2) хто виступає у ролі комуніканта – дитина, котра ще не освоїла основні засоби мовного мислення, студент, який не оволодів чужою для нього мовою, або, скажімо, ЕОМ, що не має необхідних програм аналізу текстів, і, нарешті, від того, (3) як організовані решта елементів ситуації. Крім того, істотний вплив на характер і форму фіксації значень здійснюють методичні і тео-

ретичні відповіді на питання “що таке значення?”, які виробляються в аналітичних і власне дослідницьких позиціях, котрі обслуговують конструктивно-нормативну роботу мовознавця. Але в усіх випадках конструкції значень виділяють, фіксують і закріплюють ті чи інші із співвідношень та поєднань, продюкованих процесами розуміння тексту (або текстів) повідомлення. Іноді вони діють безпосередньо у вигляді зв’язуючих ланок знакових виразів з тими чи іншими елементами ситуації, – таке буває при безпосередньому навчанні мові, – але частіше ці зв’язки встановлюються опосередкованим шляхом – з допомогою поєднання одних знакових виразів з іншими. Наприклад, конструкції значень “a table – стіл” і “кислота – речовина, що зафарбовує лакмус у червоний колір”, не дивлячись на всі свої логічні відмінності, сутнісно слугують для одного і того ж – встановлення зв’язку між іменами та об’єктами (див.: [30, VI с. 622–628; 57, с. 622–630])¹⁹.

2. Конструкції значень, подібно до всіх інших знакових виразів, повинні розумітися; в контексті нашого міркування це будуть “вторинні акти розуміння” і, відповідно, “вторинні смисли” (рис. 7); від “первинного розуміння” і “первинного смислу” вони відрізняються перш за все тим, що пов’язані з чітко фіксованими, можна сказати, “штучними” ситуаціями діяльності, і тому всі об’єкти, долучені до них, сутнісно постають у ролі еталонів (див.: [43, с. 98–106]).

Та обставина, що конструкції значень, подібно до базових текстів повідомлень, теж розуміються (та осмислюються), не змінює їх відмінності від смислу, існуючого і встановлюваного завдяки функціональному протиставленню фіксованих засобів, які забезпечують розуміння, первинних текстів, задіяних у

¹⁹ Твердження, що “значення” є конструкція, має принциповий характер: якщо Р. Фреге [Frege, 62] та інші шукали значення в природі, або у світі “природного”, то ми, навпаки, звертаємося до світу культури, до “штучного”, до створеного людською діяльністю.

Можуть заперечити, що у цьому тоді немає справжньої опозиції: те, що Р. Фреге називав “значенням”, ми називаємо “об’єктом віднесення”, “об’єктом оперування”, “об’єктивним змістом” і т. п., а слово “значення” вживаємо для позначення деякої принципово іншої і, з погляду традиції, нової сутності – зв’язки між словами та “об’єктами” (або “предметами”, вираженими в інших словах). Але в тому-то і справа, що для нас існування цих зв’язків є базовим й основним – саме вони утворюють першу реальність людської діяльності і для людської діяльності (див.: [32, с. 165–170; Маркс, 16, т. 3, с. 1]), саме вони задають і визначають існування всього іншого в діяльності. Це – перший важливий момент. А другий – і це слугуватиме безпосередньою відповіддю на заперечення – полягає в тому, що “об’єкти” (денотати) та “об’єктивний зміст”, тобто “значення” за Р. Фреге, є лише моментами чи елементами конструкції значення і, отже, котрі так само існують у діяльності і в культурі, а не “природно”, хоча природа також присутня в них як матеріал чи як “морфологія” систем діяльності та окремих елементів у конструкціях значень (див.: [54]).

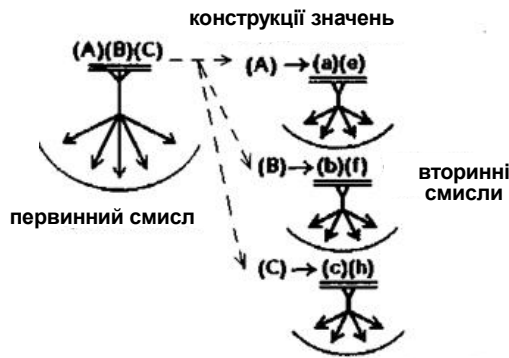

Рис. 7.
Подвійне розуміння-осмислення
конструкції значень

природно розгортальні, а тому завжди достатньо невизначені ситуації спілкування і діяльності (див. рис. 6).

3. Звертаючись до діяльності мовознавця-інженера (позиція 4), потрібно відзначити, що у її процесі він повинен ще якимось чином ураховувати і суміщати позиції 2 і 3. Це означає, що він покликаний, по-перше, *розуміти* смисл базового повідомлення так, як його розуміє індивід 2, по-друге, *розуміти* (або не розуміти) смисл цього повідомлення так, як його розуміє (не розуміє) індивід 3, по-третє, *знати*, чому індивід 3 розуміє (чи не розуміє) саме таким чином, і, нарешті, по-четверте, виходячи з усього цього, має *створити* конструкції значень, які б дозволили індивіду 3 адекватно зрозуміти первинне повідомлення²⁰. Проробляючи всю цю роботу, мовознавець-інженер подає процеси розуміння й

одночасно те, що розуміється, причому в сукупності створюваних ним конструкцій значень.

Якщо ми описуватимемо все це із зовнішньої дослідницької позиції, у якій дозволено користуватися поняттям смислу, то зможемо стверджувати, що мовознавець-інженер *зводить* досягнутий ним смисл початкових знакових виразів та їх елементів до створюваних конструкцій значень, що він виявляє багатоманіття різних *ситуативних смислів* через набори спеціально виділених *елементарних значень* і через подальшу їх організацію в *адекватні структури*²¹.

Потім одержані таким чином конструкції значень і принципи співвідношення і їх взаємного поєднання використовуються особами (котрі перебувають у позиції 3) як “будівельний матеріал” під час розуміння різноманітних повідомлень; знову-таки, якщо ми описуватимемо все це, знаходячись у зовнішній дослідницькій позиції, то повинні будемо сказати, що ці конструкції значень і принципи їх організації у складні структури застосовуватимуться особами як засоби при виокремленні смислу повідомлень або навіть як основні його компоненти; маючи набори певних значень, ці особи спочатку, якщо користуватися неточним, але дуже наочним образом, немов *розкладають* на них смисл повідомлень, а потім *збирають* з них цей смисл як композицію, пристосовуючись при цьому до ситуації як до цілого²².

4. Щоб тепер завершити характеристику “мовної інженерії” і впливу її продуктів на існування і функціонування знаків, потрібно

²⁰ У рамках діяльнісного підходу такий тип суміщення різних позицій називається звично “запозиченням” [33; 48; 57, с. 515–539].

²¹ Прийнятий нами план розчленування предмета вивчення і порядок викладу всього матеріалу могли викликати у читача неправильне уявлення, що *спочатку* виробляються структурні уявлення смислу, а вже *потім* створюються конструкції значень, які розкладають структуру смислу на компоненти та елементи. В реальній історії справа полягає, мабуть, якраз навпаки: саме конструкції значень дають *перше структурне уявлення* процесів розуміння, принаймні – їх окремих моментів, і саме “значення” первинно розглядається як те, що породжується процесами розуміння. Але потім поступово виявляються специфічні моменти діяльності, зокрема – відмінність парадигматичних і синтагматичних систем і потреба одночасного розрізнення й ототожнення їх елементів (див.: [49; Сосюр, 27]), – і це примушує розглядати конструкції значень як особливі сутностей, що мають самостійне існування в мовній діяльності крім процесів розуміння і всього того, що вони створюють. Таким чином конструкції значень набувають двох різних інтерпретацій: одна, *автономна*, задає “значення” як таке, а інша – “смисл” як те, що створюється самими процесами розуміння та існує в них; а далі, щоб остаточно розвести “значення” і “смисли”, подати їх як *різні* елементи і компоненти мовно-мисленнєвої діяльності, потрібно зробити всього один крок – створити для “смислів” особливі зображення, відмінні від зображень “значень”.

²² Слова “розкладають” і “збирають” відносяться лише до того умовного плану опису, який ми приймаємо для зовнішньої дослідницької позиції; їх у жодному разі не можна розуміти як характеристику *механізмів розуміння*.

зробити ще одне зауваження, що стосується схеми нашого міркування. Вводячи початкову ситуацію комунікації (див. рис. 3), ми відштовхувалися від припущення, що індивід 2 розумів повідомлення немов би зовсім без опертя на значення. Це неявне допущення було введено тому, що розмірковування треба було розпочати, не припускаючи первинного існування значень; але після того, як значення введені, ми можемо відмовитися від цього базового допущення і делегувати одержану нами позицію 3 ретроспективно в історію. Природно, що у такий спосіб не може бути розв'язана проблема походження значень, але сама процедура ретроспективного обертання відповідає принципам *структурного опису історичних ситуацій*: спочатку логічно вторинне розглядається як не існуюче в реальності, потім воно вводиться, як правило, телеологічно, в модель об'єкта, і одержана таким чином більш розгорнена і складніша система трактується як єдино наявна в реальності (*конструктивний варіант методу сходження від абстрактного до конкретного* [30; 40, с. 30–38; Зінов'єв, 14; Zinov'iev, 70; Грушин, 5]).

“ПЕРВИННІ СМИСЛИ” І “ЗНАЧЕННЯ” – ДВІ РІЗНІ ФОРМИ ІСНУВАННЯ ЗНАКУ

1. Хоча для індивіда 3 конструкції значень у процесі розуміння сутнісно є взірцями елементів ситуативного смислу текстів, хоча цьому індивіду часто здається, що він збирає смисл із поданих йому значень, і тому ці значення – це просто дублікати чи копії смислу, проте (і це стає очевидним, як тільки ми переходимо у позицію зовнішнього дослідника) конструкції значень є не дублікатами і не копіями смислів, а перш за все *іншими функціональними елементами того ж цілого*, в яке на правах особливих частин та елементів уходять у процеси розуміння базового тексту (або, якщо говорити формальною мовою зовнішнього дослідника, структури первинного смислу). Інакше кажучи, значення і смисли (або процеси розуміння) *пов'язані між собою діяльністю тямущої людини і становлять різні компоненти цієї діяльності*. Однак через це вони виявляються також різними компонентами самого знаку (як певної організованості діяльності). У цьому розрізі конструкції значень є не чим іншим, як новими елементами ситуації спілкування і діяльності, що *розширюють поле розуміння* (або, відповідно,

об'єктивну структуру смислу), і як такі їх слушно розглядати разом зі всіма іншими елементами ситуації, охоплюваними структурою смислу.

Але, крім того, у конструкції значень є своє, абсолютно *специфічне призначення*, і ця обставина ставить їх як елементи смислового поля у виняткове відношення до всіх інших елементів. Це специфічне призначення конструкції значення, як ми вище з'ясували, полягає у тому, щоб бути *засобами розуміння* первинного тексту, і тому вони створюються як своєрідні дублікати та особливі форми фіксації *окремих* відношень і зв'язків, встановлюваних процесом розуміння й унаслідок нами у структурі засадничого смислу. Тоді це означає, що конструкції значень і пов'язані з ними вторинні смисли створюють для процесів розуміння (а водночас і для елементів первинного смислу) *другу й особливу форму існування*; одночасно вони створюють нову та окремішню форму існування для самого знаку (див. рис. 6). Ми отримуємо змогу сказати, що смисл і значення – різні компоненти знаку, що надають йому водночас різні способи і форми існування, відповідно – *у синтагматичній й у парадигматичній, у соцієтальних ситуаціях і в культурі, у реалізації і в нормах* (див.: [33; 49–51; 47, с. 515–539; Сосюр, 27, с. 121–127; Генісаретський, 4]).

2. Поеднання двох вищевказаних характеристик конструкцій значень: 1) суголосне із смислами і становить інші функціональні компоненти структури діяльності та знаку, 2) виявляє і фіксує окремі компоненти смислів, надаючи їм друге й особливе існування – дозволяє розглядати і трактувати зв'язок між значеннями і смислами як *вкрай важливе відношення конструктивного заміщення*, або, як ми його називаємо, імітації. Вивчення специфіки імітації – окреме завдання, адже воно належить до винятково вагомого й актуального як в загальнометодологічному, так і у спеціально семіотичному плані; зокрема, *саме змішання відношень імітації з відношеннями моделювання приводить у лінгвістиці і в семіотиці як до ототожнення смислу зі значеннями, так і до принципово неправильного витлумачення структури знаку* (пор. [49]).

ЗНАК ЯК ПРЕДМЕТ ЗНАННЯ

Конструктивний характер значень кардинальним чином змінює практичне і пізнавальне

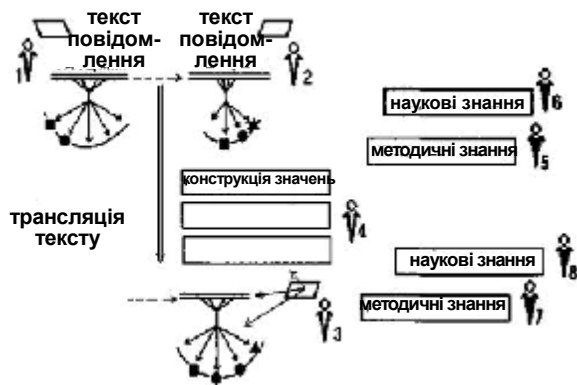

Рис. 8.
Ситуація трансляції тексту,
що обслуговується науковими
і методичними знаннями

відношення людини до знаку. Якщо в акті комунікації між індивідами 1 і 2 знаковий вираз, як ми припустили, міг лише *розумітися* (що дозволяє нам за певних умов говорити про “смісл” цього знакового виразу) і таким чином вперше з’явився *знак як цілісний об’єкт*, у єдності його засадових компонентів – *матеріалу знакової форми і смислу*, якщо при спробах наукового дослідження та опису знаків науковець повинен був перш за все *зрозуміти* даний знаковий вираз і в нього не було ніякого іншого шляху, щоб зробити знак об’єктом діяльності і привласнити його собі (див.: [33; 48]), то поява конструкцій значень, продукуючих другий план існування знаку, його парадигматику, передбачає, крім того, ще достовірно *пізнавальне відношення до знаку*, відношення до нього *знання* як такого, тому що конструкції значень є продуктами *свідомої інженерної діяльності* і як такі повинні не тільки розумітися, а й обов’язково *бути знані*. Інженерно-конструктивна діяльність завжди спирається на знання створюваної конструкції або її прообразів і, отже, завжди повинна супроводжуватися та обслуговуватися *аналітичною, дослідницькою діяльністю* того чи іншого типу (позиції 5–8 на *рис. 8*). І навіть більше того, знання природи значень, як вже мовилося вище, є умовою і передумовою інженерії значень: та чи інша конструкція значень завжди визначається передуючими їй відповідями на головне питання: що являє собою значення як таке? І хоча сама по собі ця відповідь не усуває потреби зрозуміти конструкції значень людьми, котрі використовують їх як засоби своєї діяльності (вже

згадуване “вторинне розуміння”), завдяки ньому значення знаків, а відтак і сам знак у цілому, отримують ще одне додаткове *існування у знанні і через знання*, причому в жодному разі не зводимо до існування їх у розумінні і через розуміння. З цієї миті варто говорити про *існування знаку як предмета знання*.

Однак саме знання, надаючи знаку цю форму існування, а також функції знання, ще повинні бути теоретично введені і пояснені. Спробуємо накреслити план цієї роботи.

ЗНАННЯ ЯК КОМПОНЕНТИ І ФОРМИ ІСНУВАННЯ ЗНАКУ

1. Завдяки діяльності мовознавців-інженерів, котрі створюють конструкції значень, знаки одержують другу сферу існування – *парадигмальну*. Синтагматичні ланцюжки мови і конструкції значень, зайняті творенням парадигми мови, пов’язуються між собою діяльністю людини, котра здійснює мовне спілкування, але при цьому вони залишаються істотно різними як за своїми функціями, так і за внутрішньою організацією, і ніщо не робить їхні складові елементи та одиниці *одними і тими ж* або однаковими об’єктами, ніщо не дає підстав говорити, що синтагматичні ланцюжки і парадигмальні організованості – лише різні плани існування одних і тих самих знаків, адже таких об’єктів, як чогось єдиного і лише по-різному оприявленних у синтагмах і парадигмах, поки що немає. Кожна організованість знакового матеріалу в якій-небудь парадигмі виражає щось інше, ніж та ж організованість знакового матеріалу в якомусь іншому синтагматичному ланцюжку, і в одному такому ланцюжку – це щось інше, аніж в іншому (не дивлячись на схожість чи тотожність самого знакового матеріалу), тому що докола кожного окремого ланцюжка створюється свій особливий смисл (пор. [51]).

Проте, якщо якісь елементи синтагматичних ланцюжків і парадигмальні конструкції значень містять одні і ті ж конструкції матеріалу, ми все ж розглядаємо їх як *різні маніфестації одного і того ж знаку й*, отже, і те і те разом, *врешті-решт*, – як *один і єдиний знак у його різних проявах*. Тому обговорювати тут можна тільки одне: з допомогою яких специфічних утворень і яких додаткових засобів діяльності досягається поєднання і синтез усього цього (тобто всіх багатоманітних проявів, наявних

у величезній безлічі різних синтагматичних ланцюжків і в достатньо великому наборі різних парадигмальних організованостей, відмінних між собою як за будовою, так і за умовами існування) в один і єдиний знак, що дає нам підстави і змогу збирати різні конструкції значень в одне ціле і потім ототожнювати отриману таким чином композицію з тим, що існує в контексті синтагматичних ланцюжків.

Цим засобом є знання, яке обов'язково супроводжує всяку практичну, інженерну і власне наукову (теоретичну) діяльність людини. Відповідно до своїх одвічних функцій воно здійснює *узагальнення та об'єднує безліч розрізнених і різних індивідуалізованих явищ, подій та об'єктів в один предмет, в одну цілісність* (пор. [52]). В нашому випадку доречно сказати, що це знання *створює* знак у єдності його синтагматичних і парадигмальних проявів (скажімо, слово), робить його *єдиним і завжди одним і тим же предметом*, незалежно від різноманітності форм існування його у синтагматичних ланцюжках і в парадигмальних організованостях значень. Умовно, нехтуючи всіма відмінностями цих знань і створюваних ними предметів, ми називатимемо їх *“знаннями знаків”*.

2. “Знання знаку” інтегрує інші форми існування знаку – синтагматичні і парадигмальні – у цілісність, об'єднує та зорганізовує їх (див.: [49; 52; 53]). Але це об'єднання у жодному разі не можна розуміти механічно; воно уможлиблюється через те, що *“знання знаку” створює свою особливу дійсність – знак як ідеальний об'єкт*, себто дійсність, що не зводиться до синтагматичних ланцюжків і парадигмальних конструкцій значень і що водночас знімає їх та унагляє у вигляді єдиного об'єкта.

Одночасно саме знання постає у вигляді особливої, третьої форми існування знаку, яка анітрохи є не менш *об'єктивною*, ніж дві інші, і функціонує у діяльності разом із синтагматичними ланцюжками і парадигмальними конструкціями значень. У цьому плані *“знання знаку” – це лише одна з багатьох та окремішня форма існування самого знаку*. Але оскільки у своїй дійсності *“знання знаку” знімає інші форми існування знаку – синтагматичні і парадигмальні*, то ми вправі сказати, що це знання є *основною і загальною формою його існування*. Саме *“знання знаків”* (а далі також і *“знання про знаки”*) (пор. [Моськаєва, 19, с. 140–142]) становить провідну і вирішальну

частину систем мови, постають як *проекти і принципи*, що визначають існування знаків в інженерній діяльності мовознавців і в духовному житті всіх словомовних людей, *саме у цих знаннях згортається та існує значна частина їхньої мовно-мовленнєвої здатності*. Тому не дивно, що тільки *“знання знаків”*, а не самі собою конструкції значень, утворюють засадову і найвагомішу частину всіх парадигмальних систем, що конституюють семіотичну (у тому числі й мовну) діяльність.

ЗНАННЯ ЯК СИСТЕМА, ЩО РЕФЛЕКСИВНО ОХОПЛЮЄ ЗНАК

1. Основоположно *“знання знаків”* може бути і буває вельми різноманітним [49]. Між ними встановлюються свої особливі відношення і зв'язки, які змінюються, по-перше, залежно від характеру діяльності, яку вони обслуговують, – практичної, інженерної чи власне наукової, а по-друге, відповідно до етапів розвитку мови і мовознавства. Одні з цих знань фіксують і задають *окремі* сторони існування знаку в діяльності, наприклад, тільки ті чи інші конструкції значень, інші знання немов *надбудовуються* над першими й охоплюють відразу безліч різних сторін знаку і зв'язків між ними. Крім того, різні знання існують у різних формах: одні з них одержані науковим шляхом і мають строго об'єктивний статус, інші, навпаки, гранично інтуїтивні і постають швидше у вигляді чуттєвих уявлень і суб'єктивної мовної здатності (*“відчуття мови”*). Аналіз усіх цих знань і різних форм їх існування в діяльності є окремою і вельми складною проблемою, яку ми тут не можемо обговорювати. Нам важливо підкреслити лише сам факт різноманітності таких утворень, як *“знання знаків”*, їх вплив на відмінність форм і способів існування самих знаків і виокремити один вид цих знань – конструктивно-технічні (пор. [37; 57; с. 197–227]).

2. З того моменту, як постає мовознавча інженерія і починається систематичне конструювання значень, *“знання знаків”* стає переважно конструктивно-технічним. Подібно до математичних формул і рівнянь, це знання фіксує у собі процедури зіставлення, розкладання і збирання ланцюгів різних явищ та об'єктів зі світу знаків і подає ці явища та об'єкти як варіанти і прояви єдиного об'єкта, мимоволі (тобто вже через формальні особливості, самі процедури і відповідну їм будову

знань) конструктивного і структурного. При цьому відбувається трансформація і переробка базового змісту, охопленого знанням: із сукупності об'єктів, що виникли первинно у різних ситуаціях і багато в чому незалежно один від одного (скажімо – різні застосування знакового матеріалу в синтагматичних ланцюжках і різні конструкції значень) і лише потім зовнішнім чином пов'язуваних один з одним, воно перетворюється на складний *конструктивно розгортний ідеальний об'єкт, немов би тиражований у різних частинах своєї структури і у різних варіантах і набуваючий завдяки цьому множинного існування*. Але цілісним і структурним об'єктом при всьому цьому знак залишається тільки завдяки знанню і в лоні знання.

“ЗНАК” ЯК СИСТЕМНА ЄДНІСТЬ РІЗНИХ ФОРМ І ТИПІВ ІСНУВАННЯ. ІДЕЯ ДІЯЛЬНОСТІ

Вказівка на специфічну роль знань в утворенні і подальшому існуванні знаків повно пояснює ту специфічну ситуацію, у яку потрапляє мовознавець-дослідник, коли він починає свою роботу і хоче або проаналізувати якісь конкретні знаки, або ж відповісти на питання, що таке “мова” чи що таке “знак” і “знакова система”? Перше й основне, що постає перед ним і з чим він переважно має справу, це – “знання знаків” (зокрема, “знання мови-мовлення”). Освоюючи їх – розуміючи та аналізуючи, – він знаходить незабаром принаймні чотири (а насправді – ще більшу кількість) різні форми існування знаку (і мови-мовлення): 1) “знання знаків”, 2) “дійсність” цих знань; 3) парадигмальні конструкції значень і 4) синтагматичні ланцюжки. І тоді він постає перед питанням: яке ж із цього існування знаку є *справжнім, себто реальним його існуванням? Але таємниця знаку (і мови-мовлення) як елементу та організованості діяльності якраз і полягає в тому, що всі ці чотири форми існування є справжніми й однаково реальними, а сам знак (або мова-мовлення) існує як системна єдність усіх цих форм*.

Але така категорійна та онтологічна характеристика знаку і мови-мовлення (що ґрунтується на принципах теорії діяльності) не може бути прийнята мовознавцем, котрий зорієнтований на еталони і зразки об'єктів природничих наук: типологічна відмінність і несумісність об'єкта, знання про цей об'єкт і зміст знання, а з другого боку, внутрішня

однорідність і єдиність об'єкта – все це є для нього аксіомами. Маючи інтенцію на один внутрішньо не розчленований об'єкт, такий мовознавець приписує характеристики і властивості “знань знаків” знакам як дійсності цих знань, а характеристики того й іншого – парадигмальним конструкціям значень або елементам синтагматичних ланцюжків (пор. [49]). Замість чотирьох різних сутностей, які живуть хоча й у зв'язку одна з одною, але за різними законами і механізмами, він *приймає як предмет вивчення одну сутність*, у якій усе переплутано і змішано в купу.

Саме ця обставина якнайбільше заважала оформленню позиції мовознавця-ученого і появі разом із “знаннями знаків” (або “знаннями мови”) також ще “знань про знаки” (і “знань про мову-мовлення”), які могли б подати і зобразити всі різноманітні форми існування знаку (й відтак мови-мовлення) у вигляді єдиної складної структури.

Тому таким значним для всієї історії мовознавства був внесок В. Гумбольдта, котрий уперше подав мову-мовлення в категоріях діяльності, і потім найпомітніший внесок здійснив Ф. де Соссюр, який розрізнив усередині мовної діяльності (language) parole і langue; це були перші теоретичні підходи до фіксації множинності різних форм існування знаку. Але при цьому Ф. де Соссюр не зумів довести цю роботу до кінця і послідовно розмежувати існування мови у вигляді набору чи системи знань та її існування як дійсності цих знань; крім того, він не бачив і не фіксував відмінність між мовою як дійсністю інженерного мовознавства і мовою як дійсністю наукового мовознавства (див.: [46]).

Поява поряд із “знаннями знаків” або “знаннями мови” також ще “знань про знаки” і “знань про мову” приводить до оформлення, поряд із дійсністю інженерного мовознавства, також *дійсності наукового мовознавства*. Розгортаючись далі у повний науковий предмет, ці знання породжують (або повинні породити) *онтологічну картину мови-мовлення*, що відокремлюються від дійсності першого і другого типу; в онтологічних картинах наукового предмета “мова-мовлення” одержує нове існування – у вигляді *ідеального об'єкта вивчення*, котрому притаманні “природні закони життя”. Але це відбувається лише тією мірою, якою долаються методологічні та епістемологічні догми натуралізму і здійснюється перехід на позиції наукової семіотики і теорії діяльності.

1. Аристотель. Физика. – М., 1937.
2. Гелернтер Г.А., Рочестер Н. Интеллектуальное поведение машин, решающих задачи // Психология мышления. – М., 1965.
3. Генисаретский О.И. Специфические черты объектов системного исследования // Проблемы исследования систем и структур. – М., 1965.
4. Генисаретский О.И. Опыт методологического конструирования общественных систем // Моделирование социальных процессов. – М., 1970.
5. Грушин Б. А. Очерки логики исторического исследования. – М., 1961.
6. Гуковский М.А. Механика Леонардо да Винчи. – М.–Л., 1947.
7. Гуцин Ю.Ф., Дубровский В.Я, Щедровицкий Л.П. К понятию “системное проектирование” // Большие информационно-управляющие системы. – М., 1969.
8. Джемпер М. Понятие массы в классической и современной физике. – М., 1967.
9. Дубровский В.Я. О природе и основаниях эффективности эвристических методов // IV Всесоюзный симпозиум по кибернетике (материалы симпозиума). – Тбилиси, 1968.
10. Дынин Б.С. К вопросу о характере проблем методологии // Философия, методология, наука. – М., 1972.
11. Жолковский А. К.. Предисловие // Машинный перевод и прикладная лингвистика. – 1964. – № 8.
12. Жолковский А. К. и др. О принципиальном использовании смысла при машинном переводе // Труды Института точной механики и вычислительной техники. Машинный перевод. – 1961. Вып. 2. – М., 1961.
13. Жолковский А. К., Мельчук И.А. К построению действующей модели языка “Смысл-текст” // Машинный перевод и прикладная лингвистика. – 1969. – № 11.
14. Зиновьев А.А. Восхождение от абстрактного к конкретному (на материале “Капитала” К. Маркса) // Канд. диссертация. – М., 1954.
15. Лакатос И. Доказательства и опровержения. Как доказываются теоремы. – М., 1967.
16. Маркс К. Тезисы о Фейербахе // Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения: 2-е изд. Т.3. – М., 1955.
17. Мах Э. Механика. Историко-критический очерк ее развития. – СПб., 1909.
18. Мельчук И. А. Опыт теории лингвистических моделей “Смысл-текст”. – М., 1974.
19. Москаева А.С. Алгоритмы и “алгоритмический подход” к анализу процессов обучения // Вопросы психологии. – 1965. – № 3.
20. Ньюэлл А., Саймон Г.А. Имитация мышления человека с помощью электронно-вычислительной машины // Психология мышления. – М., 1965.
21. Ньюэлл А. и др. Процессы творческого мышления // Психология мышления. – М., 1965.
22. Овчинников Н. Ф. Понятия массы и энергии в их историческом развитии и философском значении. – М., 1957.
23. Проблемы исследования структуры науки (материалы к симпозиуму). – Новосибирск, 1967.
24. Рождественский Ю.В. От редактора // Семиотика и восточные языки. – М., 1967.
25. Розин В.М. Семиотический анализ знаковых средств математики // Семиотика и восточные языки. – М., 1967.
26. Симпозиум по структурному изучению знаковых систем. Тезисы докладов. – М., 1962.
27. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики. – М., 1933.
28. Труды по знаковым системам. – Тарту, 1964.
29. Щедровицкий Г.П. О некоторых моментах в развитии понятий // Вопросы философии. – 1958. – № 6.
30. Щедровицкий Г. П. О строении атрибутивного знания. Сообщения I-VI // Докл. АПН РСФСР. – 1958. – № 1,4; 1959. – № 1,2,4; 1960. – № 6.
31. Щедровицкий Г.П. и др. Принцип “параллелизма формы и содержания мышления” и его значение для традиционных логических и психологических исследований. Сообщ. I-IV // Докл. АПН РСФСР. – 1960. – № 2,4; 1961. – № 4,5.
32. Щедровицкий Г.П. Проблемы методологии системного исследования. – М., 1964.
33. Щедровицкий Г. П., Садовский В.Н. К характеристике основных направлений исследования знака в логике; психологии и языкознании. Сообщения I — III // Новые исследования в педагогических науках. – Вып. 2,4,5. – М., 1964-1965.
34. Щедровицкий Г.П. К характеристике наиболее абстрактных направлений методологии структурно-системных исследований // Проблемы исследования систем и структур. – М., 1965.
35. Щедровицкий Г.П. Методологические замечания к проблеме типологической классификации языков // Лингвистическая типология и восточные языки. – М., 1965.
36. Щедровицкий Г.П. Исследование мышления детей на материале решений простых арифметических задач // Развитие познавательных и волевых процессов у дошкольников. – М., 1965.
37. Щедровицкий Г.П. Об исходных принципах анализа проблемы обучения и развития в рамках теории деятельности // Обучение и развитие. Материалы к симпозиуму. – М., 1966.
38. Щедровицкий Г.П. Заметки о мышлении по схемам двойного знания // Материалы к симпозиуму по логике науки. – Киев, 1966.
39. Щедровицкий Г.П. К анализу исходных принципов и понятий формальной логики // Философ, иссл.: Труды Болгар. акад. наук, 1966.
40. Щедровицкий Г.П. О методе семиотического исследования знаковых систем // Семиотика и восточные языки. – М., 1967.
41. Щедровицкий Г.П. О специфических характеристиках логико-методологического исследования науки // Проблемы исследования структуры науки. – Новосибирск, 1967.
42. Щедровицкий Г.П., Дубровский В.Я. Научное исследование в системе “методологической работы” / Проблемы исследования структуры науки. – Новосибирск, 1967.
43. Щедровицкий Г.П., Розин В.М. Концепция лингвистической относительности Б.Л. Уорфа и проблемы исследования “языкового мышления” // Семи-

отика и восточные языки. – М., 1967.

44. Лёфевр В.А., Щедровицкий Г.П., Юдин Э.Г. “Естественное” и “искусственное” в семиотических системах // Семиотика и восточные языки. – М., 1967.

45. Щедровицкий Г.П. К анализу структуры, оснований и метода эвристики // IV Всесоюз. симпозиум по кибернетике. Материалы симпозиума. – Тбилиси, 1968.

46. Щедровицкий Г.П. Проблема объекта в системном проектировании // Вторая Всесоюз. конференция по технической кибернетике. Тез. докл. – М., 1969.

47. Щедровицкий Г.П. О системе педагогических исследований (методологический анализ) // Оптимизация процессов обучения в высшей и средней школе. – Душанбе, 1970.

48. Щедровицкий Г.П. Понимание как компонента исследования знака // Вопросы семантики. Тез. докл. – М., 1971.

49. Щедровицкий Г.П. О типах знаний, получаемых при описании сложного объекта, объединяющего “парадигматику” и “синтагматику” // Актуальные проблемы лексикологии. Докл. лингвист, конф. Ч. 1. – Томск, 1971.

50. Щедровицкий Г.П. “Логическое” и “лингвистическое” в знаках (к характеристике материала терминологической работы) // Семиотические проблемы языков науки, терминологии и информатики. Ч. 1. – М., 1971.

51. Щедровицкий Г.П. К проблеме существования терминов в тексте и в парадигматических системах // Семиотические проблемы языков науки, терминологии и информатики. Ч. 2. – М., 1971.

52. Щедровицкий Г.П. Значения и знания // Актуальные проблемы лексикологии. Тез. докл. Ч. 2. – Новосибирск, 1971.

53. Щедровицкий Г.П. Цели и продукты терминологической работы (методологические заметки о процессах становления терминологической деятельности) // Актуальные проблемы лексикологии. – Новосибирск, 1972.

54. Щедровицкий Г.П., Якобсон С.Г. Заметки к определению понятий “мышление” и “понимание” // Мышление и общение. Материалы Всесоюз. симпоз. – Алма-Ата, 1973.

55. Щедровицкий Г.П. Два понятия системы // Труды XIII Межд. конгресса по истории науки и техники. – Т. 1а. – М., 1974.

56. Щедровицкий Г. П. Коммуникация, деятельность, рефлексия // Исследование речемыслительной деятельности. – Алма-Ата, 1974.

57. Щедровицкий Г.П. Избранные труды. – М.: Шк. культ. полит., 1995. – 760 с.

58. Юшкевич А.П. История математики в средние века. – М., 1961.

59. Язык как знаковая система особого рода. Материалы к конференции. – М., 1967.

60. Church A. Rudolf Carnap. Introduction to semantics // The philosophical review. – Vol. III. – 1943. – N3.

61. Criticism and the growth of knowledge. – Cambridge, 1970.

62. Frege G. Uber Sinn und Bedeutung // Zeitschrift fur Philosophie und philosophische Kritik. Neue Folge. – Bd. 100. – 1892.

63. Jacobson R. Linguistics glosses to Goldstein’s “Wortbegriff” // Journal of individual psychology. – Vol. 15. – 1959. – N 1.

64. Kuhn T. The Structure of scientific revolutions. – Chicago, London, 1962.

65. Popper K. The Logic of scientific discovery. – L, 1959.

66. Schedrovitsky G.P. Concerning the analysis of initial hinciples and conceptions of formal logic // Systematics. – Vol. 5. – 1967. – N 2.

67. Schedrovitsky G.P. Concerning the analysis of initial hinciples and conceptions of formal logic // General Systems. – Vol. XIII. – 1968. (Перевод работы 1966 е).

68. Scedrovickij G.P. Methodologische Bemerkungen zum Problem einer typologischen Klassifikation der Sprachen // Linguistics. – 1968. – №42.

69. Weirgerber L. Sprachwissenschaft und Philosophie zum Bedeutungsproblem // Blutter fur deutsche Philosophie. – Bd 4. – 1930.

70. Zinovcv A. K problem u abstraktnho a konkretnho poznatku // Filosoficky Casopis. Praha. – 1958. – №2.

REFERENCES

1. Aristotel'. Fizika. – М., 1937.
2. Gjellerntjer G.A., Rochjestjer N. Intjelljktual'noje povjedjenje mashin, rjeshajuschih zadachi // Psihologija myshljenija. – М., 1965.
3. Gjenisarjetskij O.I. Spjecifichjeskije chjerty ob"jektov sistjmnogo issljedovanija // Probljemy issljedovanija sistjem i struktur. – М., 1965.
4. Gjenisarjetskij O.I. Opyt mjetodologichjeskogo konstruirovaniya obschjestvjennyh sistjem // Modjelirovaniye social'nyh procjessov. – М., 1970.
5. Grushin B. A. Ochjerki logiki istorichjeskogo issljedovanija. – М., 1961.
6. Gukovskij M.A. Mjehanika Ljeonardo da Vinchi. – М.–L., 1947.
7. Guschin Ju.F., Dubrovskij V.Ja, Schjedrovickij L.P. K ponjatiju “sistjemnoje projektirovaniye” // Bol'shije informacionno-upravljajuschije sistjemy. – М., 1969.
8. Dzhjempjer M. Ponjatije massy v klassichjeskoj i sovremjennoj fizikje. – М., 1967.
9. Dubrovskij V.Ja. O prirode i osnovanijah effjektivnosti evristichjeskih mjetodov // IV Vsjesojuznyj simpozium po kibjernjetikje (matjerialy simpoziuma). – Tbilisi, 1968.
10. Dynin B.S. K voprosu o haraktjerje problem mjetodologii // Filosofija, mjetodologija, nauka. – М., 1972.
11. Zholkovskij A. K.. Prjedislovije // Mashinnyj pjerjevod i prikladnaja lingvistika. – 1964. – № 8.
12. Zholkovskij A. K. i dr. O principial'nom ispol'zovanii smysla pri mashinnom pjerjevodje // Trudy Instituta tochnoj mjehaniki i vychislitel'noj tjehniki. Mashinnyj pjerjevod. – 1961. Vyp. 2. – М., 1961.
13. Zholkovskij A. K., Mjel'chuk I.A. K postrojeniju dejstvujuschjej modjeli jazyka “Smysl-tjext” // Mashinnyj pjerjevod i prikladnaja lingvistika. – 1969. – № 11.
14. Zinov'jev A.A. Voshozhdjenje ot abstraktnogo k

konkretnomu (na matjerialje “Kapitala” K. Marxa) // Kand. dissertacija. – M., 1954.

15. Lakatos I. Dokazatel'stva i oprovjrzhenija. Kak dokazyvajutsja tjeorjemy. – M., 1967.

16. Marx K. Tjezisy o Fjejerbahje // Marx K. i Engjel's F. Sochinjenja: 2-je izd. T.3. – M., 1955.

17. Mah E. Mjehnika. Istoriko-kritichjeskij ochjerk jeje razvitija. – SPb., 1909.

18. Mjel'chuk I. A. Opyt tjeorii lingvistichjeskih modjeljej “Smysl-tjext”. – M., 1974.

19. Moskajeva A.S. Algoritmy i “algoritmichjeskij podhod” k analizu procjessov obuchjenija // Voprosy psihologii. – 1965. – № 3.

20. N'juell A., Sajmon G.A. Imitacija myshljenija chjelovjeka s pomosch'ju eljektronno-vychislitel'noj mashiny // Psihologija myshljenija. – M., 1965.

21. N'juell A. i dr. Procjessy tvorchjeskogo myshljenija // Psihologija myshljenija. – M., 1965.

22. Ovchinnikov N. F. Ponjatija massy i enjergii v ih istorichjeskom razvitii i filosofskom znachjenii. – M., 1957.

23. Problemy issledovanija struktury nauki (matjerialy k simpoziumu). – Novosibirsk, 1967.

24. Rozhdjstvjeskij Ju. V. Ot rjedaktora // Sjemiotika i vostochnyje jazyki. – M., 1967.

25. Rozin V.M. Sjemiotichjeskij analiz znakovyh srjedstv matjematiki // Sjemiotika i vostochnyje jazyki. – M., 1967.

26. Simpozium po strukturnomu izuchjeniju znakovyh sistjem. Tjezisy dokladov. – M., 1962.

27. Sossjur F. dje. Kurs obschjeje lingvistiki. – M., 1933.

28. Trudy po znakovym sistjemam. – Tartu, 1964.

29. Schjedrovickij G.P. O njekotoryh momjentah v razvitii ponjatij // Voprosy filosofii. – 1958. – № 6.

30. Schjedrovickij G. P. O strojenii atributivnogo znanija. Soobschjenija I-VI // Dokl. APN RSFSR. – 1958. – № 1,4; 1959. – № 1,2,4; 1960. – № 6.

31. Schjedrovickij G.P. i dr. Princip “paralljelizma formy i sodjrzhanija myshljenija” i jego znachjenije dlja tradicionnyh logichjeskih i psihologichjeskih issledovanij. Soobsch. I-IV // Dokl. APN RSFSR. – 1960. – № 2,4; 1961. – № 4,5.

32. Schjedrovickij G.P. Problemy mjetodologii sistjemnogo issledovanija. – M., 1964.

33. Schjedrovickij G. P., Sadovskij V.N. K haraktjeristikje osnovnyh napravljenij issledovanija znaka v logikje; psihologii i jazykoznanii. Soobschjenija I — III // Novyje issledovanija v pjedagogichjeskih naukah. – Vyp. 2,4,5. – M., 1964-1965.

34. Schjedrovickij G.P. K haraktjeristikje najboljeje abstraktnyh napravljenij mjetodologii strukturno-sistjemnyh issledovanij // Problemy issledovanija sistjem i struktur. – M., 1965.

35. Schjedrovickij G.P. Mjetodologichjeskije zamjehanija k problemje tipologichjeskoj klassifikacii jazykov // Lingvistichjeskaja tipologija i vostochnyje jazyki. – M., 1965.

36. Schjedrovickij G.P. Issledovanije myshljenija djetjej na matjerialje rjeshjenij prostyh arifmjetichjeskih zadach // Razvitije poznavatel'nyh i voljevnyh procjessov u doskol'nikov. – M., 1965.

37. Schjedrovickij G.P. Ob ishodnyh principah analiza

problemy obuchjenija i razvitija v ramkah tjeorii djejatjel'nosti // Obuchjenije i razvitije. Matjerialy k simpoziumu. – M., 1966.

38. Schjedrovickij G.P. Zamjetki o myshljenii po shjemam dvojnogo znanija // Matjerialy k simpoziumu po logikje nauki. – Kijev, 1966.

39. Schjedrovickij G.P. K analizu ishodnyh principov i ponjatij formal'noj logiki // Filosof, issl.: Trudy Bolgar. akad. nauk, 1966.

40. Schjedrovickij G.P. O mjetodje sjemiotichjeskogo issledovanija znakovyh sistjem // Sjemiotika i vostochnyje jazyki. – M., 1967.

41. Schjedrovickij G.P. O spjecifichjeskih haraktjeristikah logiko-mjetodologichjeskogo issledovanija nauki // Problemy issledovanija struktury nauki. – Novosibirsk, 1967.

42. Schjedrovickij G.P., Dubrovskij V.Ja. Nauchnoje issledovanije v sistjemje “mjetodologichjeskoj raboty” // Problemy issledovanija struktury nauki. – Novosibirsk, 1967.

43. Schjedrovickij G.P., Rozin V.M. Koncepcija lingvistichjeskoj odnositel'nosti B.L.Uorfa i problemy issledovanija “jazykovogo myshljenija” // Sjemiotika i vostochnyje jazyki. – M., 1967.

44. Ljefjevr V.A., Schjedrovickij G.P., Judin E.G. “Estjstvjennoje” i “iskustvjennoje” v sjemiotichjeskih sistjemah // Sjemiotika i vostochnyje jazyki. – M., 1967.

45. Schjedrovickij G.P. K analizu struktury, osnovanij i mjetoda evristiki // IV Vsjesojuz. simpozium po kibjernetikje. Matjerialy simpoziuma. – Tbilisi, 1968.

46. Schjedrovickij G.P. Problema ob'jekta v sistjemnom projektirovanii // Vtoraja Vsjesojuz. konferencija po tjechnichjeskoj kibjernetikje. Tjez. dokl. – M., 1969.

47. Schjedrovickij G.P. O sistjemje pjedagogichjeskih issledovanij (mjetodologichjeskij analiz) // Optimizacija procjessov obuchjenija v vysshjej i srjednej shkolje. – Dushanbe, 1970.

48. Schjedrovickij G.P. Ponimanie kak komponjenta issledovanija znaka // Voprosy sjemantiki. Tjez. dokl. – M., 1971.

49. Schjedrovickij G.P. O tipah znaniy, poluchajemyh pri opisanii slozhnogo ob'jekta, ob'jedinajuschego “paradigmatiku” i “sintagmatiku” // Aktual'nyje problemy ljexikologii. Dokl. lingvist, konf. Ch. 1. – Tomsk, 1971.

50. Schjedrovickij G.P. “Logichjeskoje” i “lingvistichjeskoje” v znakah (k haraktjeristikje matjeriala tjerminologichjeskoj raboty) // Sjemiotichjeskije problemy jazykov nauki, tjerminologii i informatiki. Ch. 1. – M., 1971.

51. Schjedrovickij G.P. K problemje suschjestvovanija tjerminov v tjextje i v paradigmaticheskih sistjemah // Sjemiotichjeskije problemy jazykov nauki, tjerminologii i informatiki. Ch. 2. – M., 1971.

52. Schjedrovickij G.P. Znachjenija i znanija // Aktual'nyje problemy ljexikologii. Tjez. dokl. Ch. 2. – Novosibirsk, 1971.

53. Schjedrovickij G.P. Cjeli i produkty tjerminologichjeskoj raboty (mjetodologichjeskije zamjetki o procjessah stanovljenija tjerminologichjeskoj djejatjel'nosti) // Aktual'nyje problemy ljexikologii. – Novosibirsk, 1972.

54. Schjedrovickij G.P., Jakobson S.G. Zamjetki k oprjedeljeniju ponjatij "myshljenije" i "ponimanije" // Myshljenije i obschjenije. Matjerialy Vsjesojuz. simpoz. – Alma-Ata, 1973.
55. Schjedrovickij G.P. Dva ponjatija sistjemy // Trudy XIII Mjezhd. kongrjessa po istorii nauki i tjechniki. – T. 1a. – M., 1974.
56. Schjedrovickij G.P. Kommunikacija, djejatjel'nost', rjefflexija // Issljedovanije rječhemyslitel'noj djejatjel'nosti. – Alma-Ata, 1974.
57. Schjedrovickij G.P. Izbrannyje trudy. – M.: Shk. kul't. polit., 1995. – 760 s.
58. Jushkjevich A.P. Istorija matjematiki v srjednije vjeka. – M., 1961.
59. Jazyk kak znakovaja sistjema osobogo roda. Matjerialy k konfjerjencii. – M., 1967.
60. Church A. Rudolf Carnap. Introduction to semantics // The philosophical review. – Vol. III. – 1943. – N3.
61. Criticism and the growth of knowledge. – Cambridge, 1970.
62. Frege G. Uber Sinn und Bedeutung // Zeitschrift fur Philosophie und philosophische Kritik. Neue Folge. – Bd. 100. – 1892.
63. Jacobson R. Linguistics glosses to Goldstein's "Wortbegriff" // Journal of individual psychology. – Vol. 15. – 1959. – N 1.
64. Kuhn T. The Structure of scientific revolutions. – Chicago, London. 1962.
65. Popper K. The Logic of scientific discovery. – L, 1959.
66. Schedrovitsky G.P. Concerning the analysis of initial hrinciples and conceptions of formal logic // Systematics. – Vol. 5. – 1967. – N 2.
67. Schedrovitsky G.P. Concerning the analysis of initial hrinciples and conceptions of formal logic // General Systems. – Vol. XIII. – 1968. (Pjerjevod raboty 1966 je).
68. Scedrovickij G.P. Methodologische Bemerkungen zum Problem einer typologischen Klassifikation der Sprachen // Linguistics. – 1968. – №42.
69. Weirgerber L. Sprachwissenschaft und Philosophie zum Bedeutungsproblem // Blutter fur deutsche Philosophie. – Bd 4. – 1930.
70. Zinovcv A. K problem u abstraktnho a konkretnho poznatku // Filosoficky Casopis. Praha. – 1958. – №2.

**Друкуються за виданням:
Щедровицький Г.П. Избранные труды /
Георгий Петрович Щедровицький. – М.:
Шк. культ. полит., 1995. – С. 545–576.**

Переклад професора Анатолія В. ФУРМАНА.

Надійшла до редакції 17.12.2014.